

संस्कृत बुल २००० RS. 10/-

चन्दमामा

॥

K O N A R K

Y E A R S

A s a g a o f r e v i v a l

It's about Konark... It's about 800 years of history... and 100 years of conservation.

1900 December. Destiny brought Lt. Governor Sir John Woodburn to Konark Sun Temple, which was built by King Narsimha Dev-I and had fallen prey to the vagaries of time.

He vowed to restore this 13th century epic-structure.

1901 April. Archaeological Surveyor T. Bloch unearthed a richly carved stone wheel now synonymous with Konark, the World Heritage Monument. Executive Engineer Bishan Swarup and his team did the rest. A monumental neglect of centuries stood corrected.

Konark Sun Temple, ancient India's gift to humanity. Come, enjoy and experience the magic of Konark.

ORISSA
The soul of India

चन्दमामा

सम्पुटः - १८ जुलै - २००१ सञ्चिका - ४

अन्तरङ्गम्

कथाः

वाताविशेषः	०६
कौशिकस्य तपः	०९
मूर्खपण्डितः	२१

निर्भयः	३९
श्वश्रूवाः अस्वास्थ्यम्	४३
महाराज्ञ्याः पाकः	५४
अप्रयोजकः	६२
जयः कस्य ?	६३
ज्ञानप्रदधारावाहिनी		
यक्षपर्वतः - ५	१५
भारतगौरवगाथा - १६	२२
पौराणिकधारावाहिनी		
महाभारतम् - ६४	४७
चित्रकथामाला		
अजेयः गरुडः - ४	४७
स्थिरशीर्षिकाः		

एतन्मासे जातः महापुरुषः	३८
भारतम् अवगम्यताम्	६१
चित्रशीर्षिकास्पर्धा	६६

एतस्य अङ्कस्य विशेषाः

कौशिकस्य तपः

भारतगौरव-
गाथा

श्वश्रूवाः
अस्वास्थ्यम्

यक्षपर्वतः

Printed and Published by B. Viswanatha Reddi at B. N. K Press Pvt. Ltd., Chennai - 600 026 on behalf of Chandamama India Ltd., No - 82, Defence Officers Colony, Ekkatuthangal, Chennai - 600 097. Editor : Viswam

कठिनशब्दानां सान्दर्भिकाः अर्थाः

आन्तरङ्गिकः	-	internal	पूतः	-	sanctified
उच्चाङ्कः	-	highest mark	भूगोलम्	-	geography
उत्पीठिका	-	table	मातरि इव	-	like in mother
उपेक्षा	-	negligence	मुखावरणम्	-	mask
एकाग्रचित्तता	-	concentration	मुद्गरः	-	hammer
दण्डुवचनम्	-	harshword	मुसलः	-	pestle
कनिष्ठः	-	younger	मूल्याङ्कः	-	stamp
कूर्दनम्	-	hopping	यथानिर्देशम्	-	as per instruction
क्रकचः	-	saw	राङ्गवम्	-	shawl
खनिजम्	-	mineral	लक्षितः	-	noticed
खनिजाङ्गारः	-	coal	लोहकारः	-	black smith
चारित्र्यम्	-	character	वक्रीभवनम्	-	leaning
चित्रपतङ्गः	-	butterfly	वाचनालयः	-	reading room
चूर्णम्	-	powder	वालुका	-	sand
ज्येष्ठः	-	elder	विकल्थनम्	-	self boasting
तक्षकः	-	carpenter	विष्ठा	-	feces
नामान्तरम्	-	another name	वृश्चिकः	-	scorpion
निदानम्	-	essential cause	व्यङ्ग्यचित्रम्	-	cartoon
परामृश्य	-	having criticised	सङ्गणकम्	-	computer

संस्थापकौ -

चक्रपाणिः नागिरेड्डी च

चारित्र्यशिक्षणम्

इतः ५४ वर्षेभ्यः पूर्वम् एतस्मिन् एव मासे चन्दमामाप्रकाशनम् आरब्धम् । तेषु दिनेषु बालाः पाठयन्ते स्म - गणितं, लेखनं, पठनं च । किन्तु अनन्तरकाले सङ्गणकशिक्षणम् अपि आरब्धम् । तदनन्तरकाले शिक्षाविद्भिः चिन्तितं यत् चारित्र्यशिक्षणम् अपि दातव्यम् इति । यतः विद्यालयेषु सर्वे विषयाः पाठयन्ते स्म, ऋते चारित्र्यात् ।

वस्तुतस्तु चारित्र्यं कश्चन जन्मजातः गुणः । सः अध्यापयितुं न शक्यः, प्रत्युत परिष्कर्तुं शक्यः । धैर्यं, दया, सेवा, राष्ट्रभक्तिः इत्यादीनि चारित्र्यस्य विविधरूपाणि । धर्मभीरुता अपि सच्चारित्र्यस्य एकम् अङ्गम् । वस्तुतः धर्मः एव मानवस्य आचारं, व्यवहारं, चिन्तनं च परिष्कर्तुम् अर्हति ।

अस्माकं पुराणानि, इतिहासकाव्यादिग्रन्थाः, जानपदकथाः इत्यादयः सर्वेऽपि सच्चारित्र्यवर्धनैकहेतुकाः सन्ति । देवदेवतानाम् अस्तित्वादयः अपि मानवताविकासार्थम् एव परिकल्पिताः ।

पूर्वं गुरुकुलादिषु गुरवः स्वजीवनानुभवघटनाभिः, पूर्वजानां व्यवहाराणाम् उदाहरणैः च छात्रेषु गुणवर्धनं कारयन्ति स्म । किन्तु एषु दिनेषु तादृशाः गुरवः विरलाः जाताः दृश्यन्ते । अतः अनन्यगतिकतया तेषां जीवनघटनानाम् उदाहरणानां पठनात् मानवीयमौल्यानां विकासं साधयितुं प्रयासः विधेयः भवति ।

चन्दमामावाचकाः आ बहोः कालतः जानन्ति एव यत् एतस्यां प्रकाश्यमानाः कथाः अन्यविषयाः च मानवीयमौल्यानां विकासे उपकुर्वन्ति इति । यत्र विद्यालयाः अपि असाफल्यम् अनुभवन्ति तत्र चन्दमामा सफलताम् अनुभवति इति तु अभिमानस्य विषयः । अचिरात् एव कथानां द्वारा आकर्षकशैल्या शिक्षणं दातव्यम् अपि चिन्तयन्ती अस्ति चन्दमामा ।

'चन्दमामया चारित्र्यवर्धनम्' इत्येतत् घोषवाक्यं देशस्य सर्वेषु कोणेषु श्रूयेत इत्यस्ति अस्माकं महत्त्वाकाङ्क्षा ।

वार्ताविशेषः

वक्रीभवनवेगः न्यूनतां गतः

पीसागोपुरस्य वक्रीभवनं वयं जानीमः एव । प्रतिवर्षम् अल्पप्रमाणेन सा वक्रीभवनप्रक्रिया वर्धमाना आसीत् । गतेषु दशसु वर्षेषु तस्य भवनस्य वक्रीभवने ४० सें. मी. (१.४ पादपरिमिताम्) न्यूनतां कल्पयितुं शक्ताः सन्ति विज्ञानिनः । यदा वक्रीभवनसमीकरणप्रक्रिया आरब्धा तदा तस्य तस्य भवनस्य शिखरं लम्बरेखातः १० पादपरिमाणेन दूरे आसीत् । एषा वक्रीभवनप्रक्रिया त्रिशतकेभ्यः पूर्वम् एव आरब्धा । द्वादशे शतके यदा एतत् निर्मितं तदा एव एतस्य वक्रीभवनलक्षणं दृष्टम् । यदा जगता एतत् लक्षितं तदा एतत् भवनम् आश्चर्यावहेषु नवसु अन्यतमत्वेन परिगणितं जातम् । १९९० तमे वर्षे द्रष्टृणाम् प्रवेशः अत्र निषेधितः । इदानीम् एवं हि श्रूयते यत् एप्रिल्मासतः प्रवेशः अनुमन्यमानः अस्ति इति । एतदर्थं प्रवेशशुल्कं भवति रु. ५००-००, तन्नाम १२ अमेरिकन्डालराणि ।

भारतेन सम्मान्यते गगारिनः

समग्रः प्रपञ्चः यूरीगगारिनं स्मरति प्रथमगगनयात्रिकत्वेन । गतस्य एप्रिल्मासस्य द्वादशे दिनाङ्के गगनयात्रायाः चत्वारिंशत्तमं वर्षम् अतीतम् अभवत् । एताम् ऐतिहासिकीं घटनां निमित्तीकृत्य गगारिनस्य संस्मरणाय कश्चन मूल्याङ्कः प्रकाशयिष्यते भारतेन । १९६१ तमे वर्षे एप्रिल्मासस्य द्वादशे दिनाङ्के सः वोस्टोक् - १ यानेन गगनयात्रां कृतवान् । तेन १०८ निमेषान् यावत् अन्तरिक्षे स्थितम् । यः सामान्यः तरुणः आसीत् सः एव एतस्याः घटनायाः अनन्तरं प्रथमगगनयात्रिकत्वेन ख्यातः जातः । सा च घटना विंशतितमशतकस्य महाघटनात्वेन ख्याता जाता ।

तस्य नाम 'डाट् काम्'

जीवनस्य मध्यभागे उत्तरार्धे वा जनाः सङ्ख्याशास्त्रादिकारणतः
आधुनिकताप्रियताकारणतः च नूतनं नाम प्राप्नुवन्ति इति तु अस्माभिः
ज्ञायते एव । टाम् क्रिस्सिः जरुसलेम्नगरे सङ्घणकतन्त्रांशनिर्माता ।
सः कदाचित् चिन्तितवान् - 'मया विनूतनं किञ्चित् नाम प्राप्तव्यम्'
इति । अतः सः आधिकारिकतया स्वनाम परिवर्तितवान् 'टोनर्.काम्'
इति । एतत् आन्तरवैश्विकजालसङ्केतवत् अस्ति इत्यतः एतत् सङ्केतरूपम्
इति भ्रमः मास्तु । इन्टेल्लसर्वकारेण एतत् नाम अनुमतम् अस्ति ।
एतन्नाम्ना एव परिचयपत्रं, पारपत्रं च प्राप्तम् अस्ति तेन ।

विमानपक्षस्य उपरि सञ्चारः

दशवर्षीयः गौमासनः निक्मासनस्य पुत्रः ।
निक्मासनः 'पिङ्क्लायिङ्'गणे वाद्यवादकः । तत्पुत्रः
गौमासनः युगलविमानयोः पक्षयोः उपरि सञ्चारं कुर्वन्
'एतादृशसञ्चारं कृतवत्सु अत्यल्पवयस्कः' इति ख्यातिं
प्राप्तवान् ।

भित्त्यारोहकः पुनरपि सिङ्गपुरे !

अलियन् रोवार्टः फ्रान्स्देशीयः । जगति
स्थितानाम् अत्युन्नतभवनानां भित्तेः आरोहणं तस्य
साहसिकस्य प्रवृत्तिः । गते नवम्बर्मासे सः सिङ्गपुर-
स्थम् एकविंशत्यट्टात्मकम् (९०० पादौन्नत्ययुक्तम्)
भवनम् आरोढुं प्रयासं कृतवान् । किन्तु तस्य एतेन
कृत्येन तत्रत्याः आरक्षकाः असन्तुष्टाः, यतः सः
एतदर्थम् अनुमतिं न प्राप्तवान् आसीत् । सः इदानीं
पुनरपि सिङ्गपुरम् आगतवान् अस्ति - जगति
स्थितानाम् अत्युन्नतभवनानां दर्शनार्थम् । सः पुनरपि
उन्नतभवनस्य आरोहणादिनाङ्कं निश्चितवान् अस्ति ।
आरक्षकविभागस्य अनुमतिः प्राप्येत इति तेन
निरीक्ष्यते । किम् आरक्षकविभागीयाः अनुमतिं दद्युः ?
भगवान् एव जनाति !

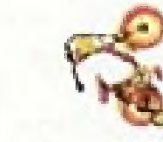

ACTIVE

A

BUTZ

BOOG

C

CADIST DX

D

DEVAL DX

E

ELEPHANT

F

FISH

G

GIANT

H

HAMSTER

I

INSECT

J

JOKER

K

KID DX

L

LAMPADA

LIBERO

M

MISSILE

N

NOSE

O

ORANGE

P

PURANA

Q

QUEEN

R

RACE

S

SMART

SALSA

T

TEAMMATE

The largest range of kids bikes
HERO CYCLES
THE ABC OF CYCLING

V

W

वेताल- कथा

कौशिकस्य तपः

एकदिवसी त्रिविक्रमः पुनरपि वृक्षस्य समीपं गत्वा शवं स्कन्धे आरोप्य यदा श्मशानाभिमुखं प्रस्थितवान् तदा शवान्तर्गतः वेतालः अवदत् -
“राजन्, अर्धरात्रे घोरान्धकारमये परिसरे निर्भयतया अग्रे गच्छतः भवतः मनस्स्थैर्यं निश्चयेन श्लाघार्हम् । भवतः साहसमनोभावं दृष्ट्वा अहम् नितराम् आश्चर्यचकितः अस्मि । किन्तु मम प्रश्नः अस्ति यत् भवान् कदाचित् स्वार्थभावनया पीडितः सन् एतत् दुस्साहसं कुर्वन् अस्ति, उत इतरेषाम् उपकारार्थम् इति । यदि कश्चित् लक्ष्यस्य प्राप्त्यर्थम् अवरोधान् सम्मुखीकर्तुं सन्नद्धः भवति तर्हि सः प्रशंसार्हः एव । किन्तु इतरेषां

वचनानाम् आधारेण ये निर्णयं कुर्वन्ति ते विवेकहीनाः एव इति मम विचारः । पूर्वं कौशिकेन अपि एतादृशः एव दोषः कृतः आसीत् । इतरेषां वचनैः प्रेरितः सन् सः स्वीकृतं कार्यं मध्ये एव स्थगितवान् आसीत् । 'भवान् अपि तादृशः अविवेकी मा भवतु' इति मम आशयः । अतः कौशिकस्य कथां श्रावयामि । श्रद्धया शृणोतु तावत्" इति ।

ततः वेतालः कथाम् आरब्धवान् -

प्राचीने काले गुरुमुखनामकस्य गुरोः गुरुकुले कौशिकनामकः विद्यार्थी विद्याभ्यासं कुर्वन् आसीत् । स्वस्य विंशतितमे वयसि एव सः सर्वाणि शास्त्राणि अधीत्य सर्वेषु शास्त्रेषु परिणतः अभवत् । अग्रे किं करणीयम् इति ज्ञातुम् अशक्तः सः मार्गदर्शनं प्राप्तुं गुरोः समीपं गतवान् ।

तदा गुरुः अवदत् - "पुत्र ! भवति अपूर्वा शक्तिः अस्ति । असाधारणी बुद्धिः अस्ति । किन्तु भवति एकाग्रचित्ततायाः अभावः अस्ति । अतः किञ्चित्कालं भवान् तपः आचरतु । तदा भगवान् प्रत्यक्षः भूत्वा भवन्तं कर्तव्यं स्मारयेत्" इति ।

एतदनुगुणं कौशिकः दण्डकारण्यं गत्वा कस्यचित् वटवृक्षस्य अधः उपविश्य तपसि लीनः अभवत् । तस्य तपोदीक्षा अपूर्वा आसीत् । उषसि उत्थाय सः प्रातर्विधिं समाप्य कन्दमूलफलानि खादित्वा ध्यानमग्नः भवति स्म । सूर्यास्तानन्तरं पुनश्च फलानि खादित्वा शयनं करोति स्म । एवं सप्त वर्षाणि यावत् सः तपः आचरितवान् । तथापि भगवान् प्रत्यक्षः न अभवत् ।

देशे सर्वत्र पर्यटनं कुर्वन् आगतः गुरुमुखः वटवृक्षस्य अधः शिष्यं कौशिकं दृष्टवान् । कौशिकः स्वस्य दुःखपूर्णां कथां गुरुं श्रावितवान् । तदा गुरुमुखः अवदत् - "तपः आचरितुम् एकाग्रचित्तता नितराम् आवश्यकी । एकाग्रचित्ततायाः अभावस्य कारणतः तपसि विघ्नः तु न भवति खलु ?" इति अपृच्छत् ।

तदा कौशिकः - "नास्ति गुरुवर्य !" इति अवदत् ।

"अहम् इदानीं मणिपालनामकेन राज्ञा मेलितुं गच्छन् अस्मि । ततः प्रत्यागत्य भवतः समस्यायाः परिहारं करिष्यामि" इति उक्त्वा ततः प्रतिगतवान् गुरुमुखः ।

तदा एव मणिपालराजः काञ्चित् समस्यां सम्मुखीकुर्वन् आसीत् । तस्य समर्थः

कोषाधिकारी दिवङ्गतः आसीत् । तत्स्थाने
अन्यस्य नियुक्तेः समस्या एव तं बाधते स्म ।

पूर्वतनः कोषाधिकारी धनागारस्य पुरतः
एव वसति स्म । सः पत्नीपुत्राभ्यां सह तत्र
सुखेन जीवनं यापयति स्म । किन्तु गाढनिद्रायां
मग्नः अपि सः धनागारे लघुशब्दः भवति
चेदपि झटिति जागरितः भवति स्म । यतः
सः सदा एकाग्रचित्तः भवति स्म ।

विरागः, भोगः, वेगः चेति त्रयः युवकाः
आसन् मणिपालराजस्य आस्थाने । त्रयः अपि
कोषाधिकारित्वम् इच्छन्ति स्म । त्रयाणाम्
अपि प्रतिपादनम् आसीत् यत् अहम् अत्यन्तम्
एकाग्रचित्तः इति । राजा तेषां त्रयाणां
युवकानाम् अभियाचनायाः विषये निर्णय-
स्वीकरणे असमर्थः आसीत् ।

त्रिषु विरागः सङ्गीतविद्वान् आसीत् । भोगः
महान् भक्तः आसीत् । वेगः परिश्रमी
आसीत् । त्रयः अपि आत्मानं विश्वासयोग्यं
भावयन्ति स्म । 'एतेषु त्रिषु कोषाधिकारि-
रूपेण कः चेतव्यः' इति चिन्तने मग्नः आसीत्
राजा । तदा एव गुरुमुखः तत्र आगतवान् ।

मणिपालराजः गुरुमुखस्य सत्कारं कृत्वा
स्वस्य समस्यां गुरुमुखं निवेद्य - "भवान्
युक्ते समये अत्र उपस्थितः । कृपया कमपि
परिहारं संसूच्य एतस्याः समस्यायाः मां मुक्तं
करोतु" इति प्रार्थितवान् ।

गुरुमुखः त्रीन् अपि युवकान् आहूय -
"भवतां त्रयाणाम् अपि एकाग्रचित्ततायाः
परीक्षां कर्तुम् इच्छामि । दण्डकारण्ये मम
शिष्यः कश्चन तपः आचरन् अस्ति । तस्य
तपसः आचरणसमये विरागः घण्टाद्वयं यावत्

गीतानि गायतु एकाग्रचित्ततया । यावत्
विरागः गीतं गायन् भवति तावत् भोगः
शिवस्य अर्चनार्थं कण्टकमयेभ्यः सस्येभ्यः
पुष्पाणि अवचिनोतु । तदा एव वेगः
वृक्षशाखाः कुठारेण छिनतु । पञ्चाशत्
काष्ठानि सङ्गृह्णातु सः" इति अवदत् ।

त्रयः अपि गुरुमुखस्य नियमान् अङ्गी-
कृतवन्तः । परेद्यवि राजा, तत्परिवारसदस्याः,
गुरुमुखः, त्रयः युवकाः च दण्डकारण्ये स्थितं
तं वटवृक्षं प्राप्तवन्तः । तदा कौशिकः नेत्रे
निमील्य तपसि मग्नः आसीत् । त्रयः अपि
स्पर्धार्थिनः स्वकार्यम् आरब्धवन्तः ।

मणिपालराजः गुरुमुखम् उद्दिश्य -
"भवतः शिष्यस्य तपः कठोरम् अपूर्वं च ।
निकटे एव महान् कोलाहलः भवति चेदपि
सः विचलितः न अभवत् । ध्यानमग्नः एव

अतिष्ठत्” इति प्रशंसापूर्वकम् अवदत् ।

तदा गुरुमुखः मन्दहासं प्रकटयन् - “इदानीं परीक्षा मम शिष्यस्य न । अस्माभिः तु विरागस्य, भोगस्य, वेगस्य च एकाग्रचित्ततायाः परीक्षा करणीया अस्ति” इति उक्त्वा कश्चित् सैनिकम् आदिष्टवान् - “सूचनारवं करोतु” इति । सैनिकेन तथैव कृतम् । किन्तु केनाऽपि तत् न लक्षितम् एव । गुरुमुखस्य कथनानुसारं कतिचन सैनिकाः त्रीन् युवकान् परितः खड्गयुद्धं कृतवन्तः । तथापि कोऽपि परिणामः न लक्षितः । अनन्तरं कश्चित् सैनिकः व्याघ्रः इव गर्जितवान् । केचन पक्षिणः इव ध्वनिम् उत्पादितवन्तः । अन्यः कश्चित् - “नद्यां जलस्तरः वर्धमानः अस्ति” इति उच्चैः आक्रोशं कृतवान् । तथापि ते युवकाः

किञ्चिदपि विचलिताः न अभवन् ।

घण्टाद्वयाभ्यन्तरे विरागः पञ्चविंशतिं गीतानि गीतवान् । भोगः शतं पुष्पाणि अवचितवान् । वेगः पञ्चाशत् काष्ठानि छिन्नवान् । त्रयः अपि स्वकार्यं लोपं विना कृतवन्तः आसन् । ततः राजा मणिपालः गुरुमुखम् अपृच्छत् - “कृपया एतेषु कः योग्यः इति भवान् एव सूचयतु” इति ।

गुरुमुखः मन्दहासं प्रकटयन् त्रीन् युवकान् आहूय तान् अवदत् - “भवतां त्रयाणाम् एकाग्रचित्ततायाः विषये अपरा अपि परीक्षा वर्तते । भवन्तः यदा कार्यमग्नाः आसन् तदा परितः किं प्रवृत्तम् इति वदन्तु” इति ।

किन्तु विरागः, भोगः, वेगः वा आत्मानं परितः यत् प्रवृत्तं तत् किञ्चिदपि न अवगतवन्तः आसन् । तैः सैनिकानां सूचनारवः न श्रुतः, सैनिकानां युद्धं न दृष्टं, पक्षिणां कलरवः अपि न श्रुतः । तेषाम् एकाग्रचित्ततां दृष्ट्वा राजा नितराम् आश्चर्यचकितः अभवत् ।

तदा गुरुमुखः - “एतेषु त्रिषु कः योग्यः इत्यस्य निर्णयः बुद्धिबलेन कर्तुं न शक्यः । तदर्थम् आवश्यकी तपःशक्तिः मम शिष्ये अस्ति” इति वदन् द्विवारं कौशिकम् आहूतवान् ।

किन्तु कौशिकः किञ्चिदपि विचलितः न अभवत् । एवं दशवारं शिष्यम् आहूय अन्ते गुरुमुखः मौनम् आश्रितवान् ।

कौशिकस्य एकाग्रचित्ततां दृष्ट्वा राजा दिङ्मूढः । तस्य अभिनन्दनं कर्तुं सः सायं यावत् तत्रैव स्थितवान् । यदा सूर्यास्तः

अभवत् तदा कौशिकः नेत्रे उन्मीलितवान् ।

“अस्माकं कारणतः भवतः तपोभङ्गस्तु न जातः खलु !” इति गुरुमुखः पृष्ठवान् ।

तदा कौशिकः निराकारपूर्वकं शिरः चालयन् अवदत् - “गुरुवर्य ! प्रातः यदा अहं तपः आरब्धवान् तदा द्वौ गजौ सिंहात् भीतौ पलायितौ । चत्वारः हरिणाः तुणं चरन्तः इतस्ततः सञ्चरन्ति स्म । कश्चित् पञ्चविंशतिं गीतानि गीतवान् । अपरः कश्चित् काष्ठानि छिनत्ति स्म । कश्चित् सूचनाखं कृतवान् । केचन खड्गयुद्धं कुर्वन्तः आसन् । व्याघ्रगर्जनं, पक्षिणां कलरवः च श्रुतः । अनन्तरं भवान् दशवारं माम् आहूतवान् । एवं मम एकाग्रचित्ततायाः भञ्जने समर्थाः अनेकाः घटनाः प्रवृत्ताः । तथाऽपि अविचलः सन् अहं तपसि मग्नः आसम् । मम एकाग्रचित्ततायाः विषये भवति विश्वासः

समुत्पन्नः स्यात् इति भावयामि” इति ।

शिष्यस्य वचनानि श्रुत्वा मन्दहासं प्रकटयन् गुरुमुखः राजानम् उद्दिश्य - “राजन्, भवान् सूक्ष्मग्राही इति अहं भावयामि । विरागभोगवेगैः सह मम शिष्यस्य एकाग्रचित्तता अपि भवद्भिः अवलोकिता । कोषागारस्य पुरतः विद्यमानं गृहं मम शिष्याय ददातु । तं कोषाधिकारिणः पदे नियोजयतु । पर्णानां शब्देन अपि मम शिष्यः जागरितः भवति । अतः कोषागारस्य रक्षणे सः एव समर्थः” इति अवदत् ।

राजा स्वस्य अङ्गीकारं प्रकटितवान् । किन्तु कौशिकः निराशः सन् - “गुरुवर्य !..” इति किमपि कथयितुम् उद्युक्तः । तावता गुरुमुखः तस्य वचनं मध्ये एव स्थगयन् - “वत्स ! मम हार्दा इच्छा अस्ति यत् भवान् मणिपालराजस्य कोषाधिकारी

भवतु इति । भवान् तत्र स्वस्य सामर्थ्यं प्रकटयतु । गृहस्थाश्रमं प्रविश्य सुखेन जीवतु । एतेन भवतः राज्यस्य च कल्याणं भविष्यति" इति वदन् गुरुमुखः स्वस्य गुरुकुलं प्रति गतवान् ।

एवं कथां श्रावयित्वा वेतालः अवदत् - "राजन्, गुरुमुखः मणिपालराजाय यां सूचनां दत्तवान् सा विवेकपूर्णा आसीत् इति न भाति । यः सर्वेषु शास्त्रेषु पारङ्गतः आसीत्, यश्च भगवतः दर्शनाय कठोरं तपः आचरन् आसीत्, तादृशं कोषाधिकारिस्थाने किमर्थं नियोजितवान् सः ? एतत् अनुचितं ननु ? विरागभोगवेगाः एकाग्रचित्ततायाः मूर्त-स्वरूपाः इव आसन् । तेषाम् अवमाननं किं न कृतं गुरुमुखेन ? तेषां विषये पक्षपातः किं न आचरितः ? राजानं सूक्ष्मग्राहिणं वदन् गुरुमुखः स्वार्थसाधनाय राज्ञः उपयोगं किं न कृतवान् ? गुरुमुखस्य व्यवहारस्य अन्तरार्थः कः स्यात् ? मम एतेषां सन्देहानां परिहारं जानन् अपि यदि भवान् न वदेत् तर्हि भवतः शिरः सहस्रधा खण्डितं भवेत्" इति ।

तदा त्रिविक्रमः अवदत् - "यदि कश्चित् स्ववृत्त्यान् अग्रस्थानं प्राप्तुम् इच्छति तर्हि

तेन एकाग्रचित्तता सम्पादनीया एव । तदर्थं बुद्धिमत्तामात्रं न पर्याप्तम् । तादृशी एकाग्रचित्तता विरागे, भोगे, वेगे च आसीत् इति तु स्पष्टम् । किन्तु तपसा महत् कार्यं साधयितुम् इष्टवति कौशिके एकाग्रचित्ततायाः अभावः नितरां दृश्यते स्म । विषयज्ञानम् अन्यत्, कार्यसिद्ध्यर्थम् अपेक्षितं कौशलम् अन्यत् । कौशिके एकाग्रचित्ततागुणः न आसीत् । किन्तु सर्वत्र अवधानं दातुं सामर्थ्यं विशेषतः आसीत् तस्मिन् । अतः एव तपसि लीनः अपि सः परितः जातानां लघुघटनानां विषये ज्ञानवान् आसीत् । तादृशः एव कोषाधिकारी भवितुं योग्यः । कोषाधिकारि-पदस्य इच्छुकाः ये त्रयः युवकाः आसन् ते स्ववृत्तिमात्रे एकाग्रचित्ताः । अतः तस्मिन् पदे भवितुं तेषाम् अर्हता नास्ति इत्येव वक्तव्यं भवति । गुरुमुखः जानाति स्म यत् स्वेन उक्तान् विषयान् राजा निश्चयेन अवगच्छति इति । अतः एव गुरुमुखः राजानं सूक्ष्मग्राहिणं कथयन् प्रशंसां कृतवान्" इति ।

एवं राज्ञः मौनभङ्गने सफलः वेतालः शवसहिततया अदृश्यः भूत्वा पुनश्च वृक्षम् आरुह्य उपाविशत् ।

यक्षपर्वतः

५

[खड्गवर्मजीवदत्तौ सिंहं कस्यचित् शिथिलभवनस्य दिशि प्रेषयित्वा तस्मात् भवनात् निर्गत्य बहिः गमनार्थं मार्गम् अन्वेष्युम् उद्युक्तौ जातौ । मार्गान्वेषणावसरे ताभ्यां कस्मिंश्चित् प्रकोष्ठे धान्यगोणीनां राशिः एव दृष्टः । तौ ताम् धान्यगोणीषु अग्निं योजितवन्तौ । अत्रान्तरे पार्श्वप्रकोष्ठतः वेदनामिश्रितक्रन्दनध्वनिः श्रुतः । तत्र कश्चन वृद्धः ताभ्यां दृष्टः, यश्च निगडेन वद्धः आसीत् । तदनन्तरम्...]

खड्गवर्मजीवदत्तौ दृष्ट्वा सः वृद्धः अपृच्छत् - "भवन्तौ कौ ? दर्शनात् भासते यत् भवन्तौ तस्याः वराक्याः उपासिकायाः शिष्यौ न इति । यौ कौचित् स्यातां भवन्तौ । भवद्भ्यां मम रक्षणं करणीयम् । पार्श्वप्रकोष्ठे धान्यानि ज्वलन्ति । तत्ताप-कारणतः भित्तयः उष्णतां गताः सन्ति । अहम् अपि स्वेदेन अर्द्रः अस्मि" इति ।

"अचिरात् एव छदिः अपि पतिष्यति" इति वदन् जीवदत्तः वृद्धस्य समीपं गतवान् । हस्तस्थेन दण्डेन वृद्धस्य हस्तयोः योजितं निगडं भञ्जितवान् च । ततः तौ तं

प्रकोष्ठात् बहिः आनीतवन्तौ ।

वृद्धः महता औत्सुक्येन परितः दृष्टिं प्रसारयन् उक्तवान् - "बहूनां वर्षाणाम् अनन्तरं मया स्वातन्त्र्यं प्राप्तम् अस्ति । किम् अद्यापि सा वराकी उपासिका एतत् शिथिलनगरं शास्ति ? भवन्तौ कौ ? स्वपरिचयः न उक्तः एव भवद्भ्याम्" इति ।

तदा जीवदत्तः अवदत् - "भवतः कथनं श्रोतुं, प्रश्नानाम् उत्तरं वक्तुं वा इदानीं नास्ति समयः आवयोः । आवां तु शीघ्रातिशीघ्रम् इतः निर्गन्तुम् इच्छामः । भवान् आवाभ्यां सह आगन्तुम् इच्छति, उत अत्रैव स्थातुम्

इच्छति ? आदौ तत् वदतु" इति ।

वृद्धः मान्त्रिकः क्षणकालं विचिन्त्य अवदत् - "प्रतीकारम् असाधयित्वा, उपासिकायाः संहारम् अकृत्वा, अहं कदापि इतः न निर्गमिष्यामि । यदि मां स्वतन्त्रं पश्येयुः तर्हि मम पूर्वतनशिष्याः साहाय्यं कुर्युः एव । तेषां साहाय्यं स्वीकृत्य तां वराकीं खण्डशः कर्तयित्वा भूतेभ्यः बलिं ददामि । तदा एव मम तृप्तिः" इति ।

यावत् जीवदत्तः किमपि वक्तुम् उद्युक्तः तावता उपासिका, मान्त्रिकः, जटामयी राक्षसी च तत्र उपस्थिताः । उपासिका वृद्धमान्त्रिकं दृष्ट्वा - "अहो, अयं शृगाल-मतिः बन्धनात् मुक्तः अस्ति ! एतं वृद्धम्, एतौ दुष्टौ च इदानीमेव बलिरूपेण अर्पयिष्यामि" इति वदन्ती अग्रे आगतवती ।

खड्गवर्मा झटिति धनुषि बाणम् आरोप्य तां लक्ष्यीकृत्य गृहीत्वा अगजं - "अये उपासिके ! इतोऽपि अग्रे यदि भवती एकं पदं स्थापयेत् तर्हि भवत्याः शिरः भूमौ पतेत् । सावधाना भवतु भवती" इति ।

उपासिकायाः शिष्यः कश्चन हस्तस्थं शूलायुधं भ्रामयन् उक्तवान् - "हे महा-शक्तिशालिनि ! आर्ये ! एतं वृद्धोपासकं, तौ तरुणौ च मन्त्रशक्त्या भस्मसात्करोतु कृपया" इति ।

"न । एतान् न भस्मसात्करिष्यामि झटिति । यतः एते महाभूताय बलिरूपेण अर्पणीयाः मया" इति उक्त्वा उपासिका पार्श्वस्थो जटामयराक्षसीम् आदिष्टवती - "किं मौनस्थित्या ? एतान् बन्धिनः करोतु शीघ्रम्" इति ।

एतत् श्रुत्वा हसन् अवदत् जीवदत्तः - "अये जटामयराक्षसि ! स्वामिन्याः आदेशस्य पालने कुतो वा विलम्बः ? हुँ, अस्मान् ग्रहीतुं प्रयत्नः क्रियताम् । तस्य परिणामः कः इति तदा एव ज्ञायते" इति ।

जटामयराक्षसी भीतिम् अनुभवन्ती मान्त्रिकम् अपृच्छत् - "गुरुवर्य ! किम् एतान् गिलेयम् ?" इति ।

"अये, अलम् अन्यथाचिन्तनेन । उपासिकायाः आज्ञा स्मर्तव्या । एते सजीवं ग्रहीतव्याः इति खलु आदेशः तस्याः ? अविचिन्त्य व्यवहारेण दोषः न करणीयः अस्माभिः" इति उक्तवान् मान्त्रिकः ।

तदा वृद्धोपासकः उच्चैः हसन् उक्तवान् - "एतस्याः गुरुद्रोहिण्याः सकाशे इदानीं

नास्ति काऽपि मन्त्रशक्तिः । तस्याः सर्वाः शक्तयः मया प्रतिरखीकृताः सन्ति” इति ।

“एतत् सर्वथा असत्यम् । एतस्मिन् नयवश्वके विश्वासः न करणीयः” इति वदन्ती उपासिका वृद्धोपासकसमीपं गन्तुम् उद्युक्ता ।

“अलम् अग्रे गमनेन” इति आज्ञास्वरेण वदन् खड्गवर्मा तस्याः हस्तं लक्ष्यीकृत्य बाणं प्रयुक्तवान् । बाणप्रहारतः तस्याः हस्ते स्थितः दण्डः अधः अपतत् । एतत् दृष्ट्वा आश्चर्यम् अनुभवन्तः शिष्याः उच्चस्वरेण उक्तवन्तः - “अहो, एषा इदानीं मन्त्रशक्तिहीना जाता अस्ति । इतः परं वृद्धोपासकः एव अस्माकं गुरुः” इति ।

अत्रान्तरे अन्ये अपि शिष्याः तत्र आगताः । वृद्धोपासकः महता सन्तोषेण - “अहो, महाभूतस्य कृपा ! बहूनां वर्षाणाम् अनन्तरं मम शिष्याः वस्तुस्थितिं ज्ञातवन्तः, सत्यस्य प्रकाशं प्राप्तवन्तः च । महाभूत ! इतः पूर्वम् इव इतः परम् अपि काले काले भवते बलिं समर्पयन् भविष्यामि” इति वदन् श्मशुरोमाणि सकृत् आमृश्य हस्तौ उन्नीय भगवन्तं नमस्कृतवान् ।

जीवदत्तः वृद्धोपासकं परीक्षादृष्ट्या सकृत् दृष्ट्वा खड्गवर्माणम् उद्दिश्य अवदत् - “खड्गवर्मन् ! एषः वृद्धः अपि उपासिका इव दुष्टः क्रूरः च इति भाति” इति ।

ततः सः सम्मिलितान् शिष्यान् उद्दिश्य - “उपासिकावृद्धोपासकयोः कतरः श्रेष्ठः, कः आश्रयणीयः इति वयं न वदामः । भवताम् आन्तरङ्गिकः विषयः सः । भवन्तः यथोचितं निर्णयन्तु” इति अवदत् ।

केचन वृद्धोपासकपक्षं समर्थितवन्तः, पुनः केचन उपासिकापक्षम् । अतः परस्परं प्रहरन्तः दुषयन्तः च ते कोलाहलम् उत्पादितवन्तः ।

एतत् दृष्ट्वा खड्गवर्मा अवदत् - “जीवदत्त ! कलहप्रहारादिकारणतः उभौ मान्त्रिकौ, तच्छिष्याः च प्रायः मरणं प्राप्स्यन्ति” इति ।

“मरणं प्राप्नुवन्तु नाम ते । ततः अत्र सिंहः कानिचन दिनानि विना श्रमम् आहारं वा प्राप्नुयात्” इति अवदत् जीवदत्तः ।

एतदनन्तरं खड्गवर्मा खड्गं चालयन् वृद्धोपासकम् उद्दिश्य - “अये मान्त्रिकवर्य ! एतां जटामयराक्षसीम् आदिशतु यत् - आवयोः इतः निर्गमनाय मार्गम् उपदिशतु इति” इति असूचयत् ।

“अस्तु तावत्” इति वदन् मान्त्रिकः ततः प्रस्थितवान् । पूर्वदिने ताभ्यां यत्र सुरङ्गमार्गः

प्रविष्टः आसीत् तत्र तौ नीतौ मान्निकेण ।

गुहातः बहिः आगत्य तौ परितः सकृत् दृष्टिं प्रसार्य मान्निकम् उक्तवन्तौ - "इतः परं भवन्तः इतः प्रतिगन्तुम् अर्हन्ति । इतः गत्वा महाभूतं भक्त्या आराधयन्तु" इति ।

"युक्तम् उक्तं भवद्भ्याम् । महाभूतस्य आराधनम् एव अस्माकं जीवितलक्ष्यम् । तस्य अनुग्रहप्राप्त्यर्थम् एव अस्माकं सर्वे प्रयत्नाः" इति उक्तवान् मान्निकः । एतावत् उक्त्वा ते ततः निर्गताः ।

अत्रान्तरे पर्वतशिखरतः कश्चन कोलाहलः श्रुतः इव । अपरक्षणे कश्चन उष्ट्रारोही भटः पर्वतशिखरात् पतन् दृष्टः ताभ्याम् ।

खड्गवर्मा जीवदत्तः च धावन्तौ तत्समीपं गतवन्तौ । उष्ट्रस्य पादः भग्नः आसीत् । उष्ट्रः वेदनामिश्रितध्वनिं निस्सारयति स्म ।

उष्ट्रारोही भटः अपि त्रणितः सन् क्रन्दनध्वनिं करोति स्म । खड्गवर्मा जीवदत्तः च तस्य वेषस्य दर्शनात् एव अभिज्ञातवन्तौ यत् अयम् आक्रामकपक्षीयः इति ।

जीवदत्तः तस्य भटस्य समीपं गत्वा अवदत् - "अये, भाग्यशाली भवान् ! पर्वतशिखरात् पतितः अपि भवान् अङ्गवैकल्यम् अप्राप्य जीवति । भवतः उष्ट्रः तु अङ्गभङ्गं प्राप्य अन्तिमक्षणान् गणयन् अस्ति" इति ।

खड्गं चालयन्तं वदन्तं जीवदत्तं सः भटः कम्पमानस्वरेण अवदत् - "आर्य ! क्षन्तव्यः अहम् । गण्डकजातीयानां धान्यानाम् अपहरणकार्ये अहं सहभागी न आसम् । यदि मम वचने सन्देहः स्यात् तर्हि स्वर्णाचार्यम् एव प्रष्टुम् अहन्ति भवन्तः" इति ।

एतस्य श्रवणात् जीवदत्त-खड्गवर्माभ्याम् अवगतं यत् स्वर्णाचार्यस्य न कोऽपि अपायः, सः आक्रामकैः सह अस्ति इति । अतः तौ सन्तुष्टौ । खड्गं चालयन् तं भटं पृष्ठवान् खड्गवर्मा - "यदि गण्डकजातीयानां धान्यस्य लुण्ठनावसरे भवान् उपस्थितः न स्यात् तर्हि कथं वा भवता अवगतम् - आवां गण्डकजातीयपक्षीयौ इति ?" इति ।

"मम मित्रैः भवतोः विषये बहुधा उक्तम् अस्ति । भवतोः वेषभूषणादिकम् आयुधादिकं च दृष्ट्वा अहं भवन्तौ इदिति अभिज्ञातवान्" इति शिरसः उपरि करौ योजयित्वा विनयेन अवदत् सः भटः ।

"दर्शनात् तु भासते यत् भवान् महाबुद्धिमान् इति । एतादृशः भवान् गुरुकुलं चालयन् विद्यादानं कर्तुम् अशक्यत् ।

किमर्थम् एवम् आक्रामकाणां गणे स्वीयते ? भवत्पक्षीयाः उष्ट्राणाम् उपरि महाशिलाः आरोप्य नयन्तः सन्ति खलु ? किमर्थं नीयन्ते ताः ? तासाम् उपयोगेन किं भवनादिकं किमपि निर्मायते ?” इति पृष्ठवान् खड्गवर्मा ।

“महाशय ! अस्माकं स्वामी राजधान्यां दुर्गनिर्माणं कारयन् अस्ति । स्वर्णाचार्यः एतदर्थं योग्यां योजनाम् आरचितवान् । तस्य आज्ञायाः अनुगुणम् एव भटाः ताः महाशिलाः नयन्तः सन्ति दुर्गनिर्माणार्थम्” इति उक्तवान् सः भटः ।

एते यावत् एवं वार्तालापे मग्नाः आसन् तावता अन्ये भटाः एतान् लक्षितवन्तः । ते झटिति गत्वा स्वर्णाचार्यं वस्तुस्थितिम् उक्तवन्तः । स्वर्णाचार्यः महता सन्तोषेण तैः भटैः सह तयोः समीपम् आगतवान् ।

जीवदत्तः स्वर्णाचार्यं दृष्ट्वा सन्तोषम् अनुभवन् तस्य स्कन्धं मृदु प्रहरन् अवदत् - “स्वर्णाचार्य ! कुशली खलु भवान् ? गच्छता कालेन भवान् एतेषां नायकः एव भवेत् इति भाति” इति ।

“तथा तु नास्ति । अनन्यगतिकतया मया एतेषां नायकस्य समरबाहोः वचनं पाल्यते । तस्य इच्छायाः अनुगुणं वास्तुशास्त्रसम्मतं दुर्गं निर्मातुम् उद्युक्तः अस्मि । यदा एतत् दुर्गनिर्माणं समाप्यते तदा अहं विघ्नेश्वर-पूजकेन सह अरण्यं गत्वा तपः करिष्यामि” इति उक्तवान् स्वर्णाचार्यः ।

“भवतः योजना तु उत्तमा एव । किन्तु गण्डकजातीयैः सह यः सुखेन वसति सः भवता सह आगत्य तपस्यां किं कुर्यात् इति

सन्देहः मम” इति हसन् अवदत् जीवदत्तः ।

“सर्वं भगवतः इच्छाम् अवलम्बते । आस्तां तावत्, मम वसतिं गच्छाम । तत्रैव भोजनं विश्रान्तिः च प्रचलतु नाम” इति उक्तवान् स्वर्णाचार्यः ।

ततः ते सर्वे पर्वतम् आरुह्य स्वर्णाचार्यस्य निवासस्थानं प्राप्तवन्तः । तत्र कोलाहलं कुर्वद्भिः भटैः आवृतः कश्चन भल्लूकचर्मधारी तैः दृष्टः । भटाः तं विविधैः प्रश्नैः पीडयन्तः आसन् । एतत् दृष्ट्वा स्वर्णाचार्यः पृष्ठवान् - “कः एषः ? कुतः आगतः अयम् ? किमर्थम् एतेन भल्लूकचर्म धृतम् ?” इति ।

एतत् श्रुत्वा सः भल्लूकचर्मधारी एव स्वर्णाचार्यस्य समीपम् आगत्य नमस्कृत्य अवदत् - “स्वर्णाचार्यवर्य ! मया उद्देश-पूर्वकम् अयं वेषः धृतः । अद्य प्रातः अहम्

अस्मन्नायकेन समरबाहुवर्येण सह मृगयार्थम्
अरण्यं गतवान् आसम् । तदा
आकस्मिकतया कैश्चित् आक्रमणं कृतम् ।
अस्मन्नायकः तैः बलात् नीतः अस्ति । अहं
कथञ्चित् आत्मानं रक्षन् अत्र आगतः” इति ।

“किं तैः आरण्यकैः भवतां नायकः एव
गृहीतः ? अहो, साहसं तेषाम् ! ते
आरण्यकाः क्व वसन्ति ? कुत्र एषा घटना
प्रवृत्ता ?” इति हसन् पुष्टवान् खड्गवर्मा ।

तदा जीवदत्तः अवदत् - “मा हसतु
जीवदत्त ! समरबाहुः दुष्टः एव । किन्तु तं
ये बलात् अपहृतवन्तः ते तु महादुष्टाः ।
एतेषां विषये किं करणीयम् इति गाम्भीर्येण
चिन्तनीयम् । हासस्य समयः नायम्” इति ।

समरबाहुः आरण्यकैः अपहृतः अस्ति
इति वार्तां श्रुत्वा स्वर्णाचार्यः आश्चर्यचकितः
दिभ्रान्तः च । तस्य समग्रं शरीरं कम्पमानं
जातम् ।

यद्यपि समरबाहुः एव तं बलात् अपहृत्य
आनीतवान् आसीत्, तथापि गच्छता कालेन
सः स्वर्णाचार्यस्य मित्रम् एव जातः ।
तदनुयायिनः अपि स्वर्णाचार्यम् आदरेण एव
पश्यन्ति स्म । अतः समरबाहुविषये

स्वर्णाचार्यस्य आदरः प्रवृद्धः आसीत् ।

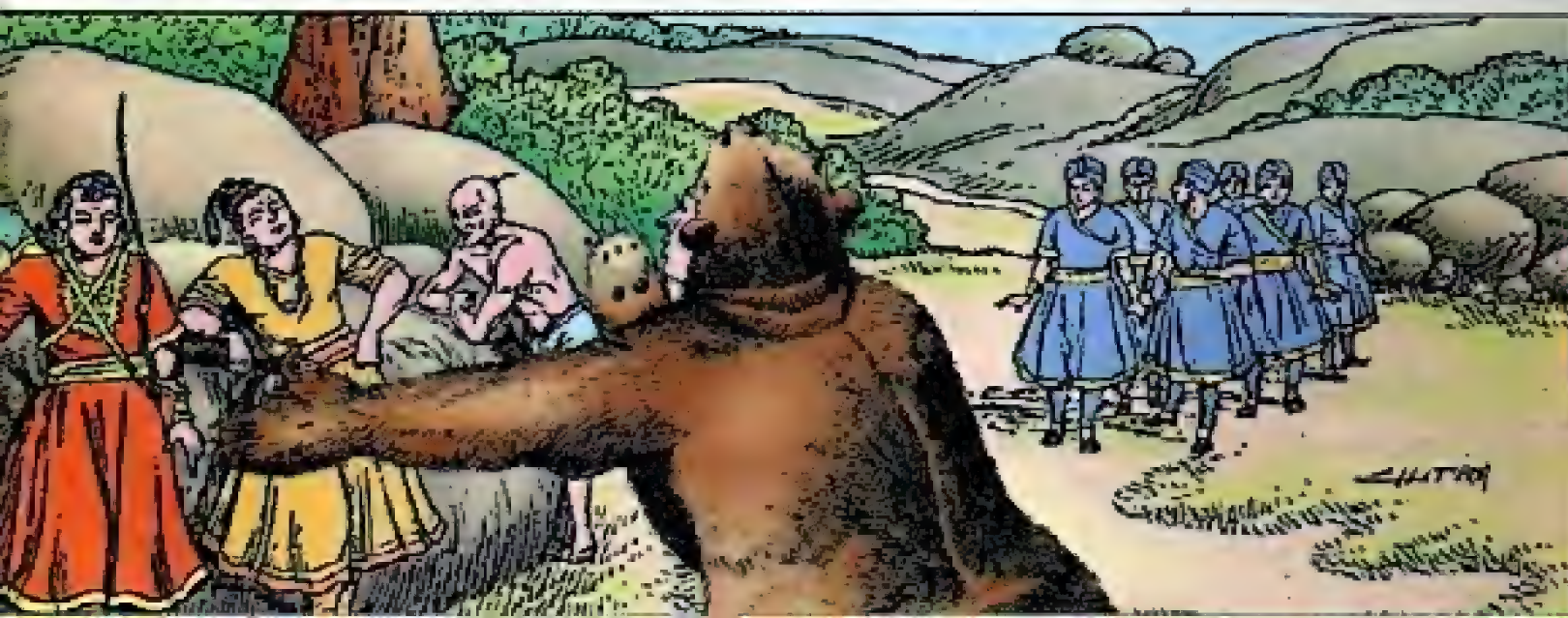
“खड्गवर्मजीवदत्तौ ! वयम् इदानीं महत्या
विपदा ग्रस्ताः स्मः । भवन्तौ तु महाशक्ति-
शालिनौ । आरण्यकेभ्यः समरबाहोः रक्षणं
कर्तुं भवन्तौ एव समर्थौ । अतः एतद्विषये
मनः करणीयम् इति मम प्रार्थना” इति
निवेदितवान् स्वर्णाचार्यः ।

जीवदत्तः खड्गवर्मा च परस्परमुखं सकृत्
दृष्टवतौ । ततः खड्गवर्मा अवदत् -
“जीवदत्त ! इदानीं साहाय्यं करणीयं वा न
वा इति, करणीयं चेत् कथम् इति च भवान्
एव निर्णयतु । यथा भवान् आदिशति तथा
करिष्यामि अहम्” इति ।

जीवदत्तः क्षणकालं विचिन्त्य भल्लूक-
चर्मधारिणम् अपृच्छत् - “भवतां नायकः
आरण्यकैः कथं गृहीतः ? एषा घटना कुत्र
प्रवृत्ता ? विस्तरेण वदतु तावत्” इति ।

तदा सः भल्लूकधारी अवदत् - “अरण्ये
यत् प्रवृत्तं तत् सङ्क्षेपेण अहं वदिष्यामि ।
यदि भवन्तः अविलम्बेन अस्माकं नायकं न
रक्षेयुः तर्हि ते आरण्यकाः तं खादेयुः अपि ।
यतः ते नरभक्षकाः” इति ।

- (अनुवर्तते)

मूर्खः पण्डितः

कस्मिंश्चित् ग्रामे कश्चन पण्डितः आसीत् । सः स्वपाण्डित्यविषये समग्रे ग्रामे विकल्थनं करोति स्म ।

एकदा कश्चन बुद्धिमान् पुरुषः तम् अवदत् - "महाशय, एतस्मिन् ग्रामे प्रायः तादृशः कोऽपि नास्ति, यश्च भवतः पाण्डित्यं न जानीयात् । तथापि अत्र भवतः विशेषादरः तु सर्वथा नास्ति । पाण्डित्यस्य मूल्यं न जानन्ति अत्रत्याः । अतः भवान् अन्यग्रामान् गत्वा तत्रत्यान् पण्डितान् जयतु । तेन भवतः पाण्डित्यं समग्रे देशे प्रख्यातं स्यात्, अस्माकं ग्रामस्य कीर्तिश्च सर्वत्र प्रसृता भवेत्" इति ।

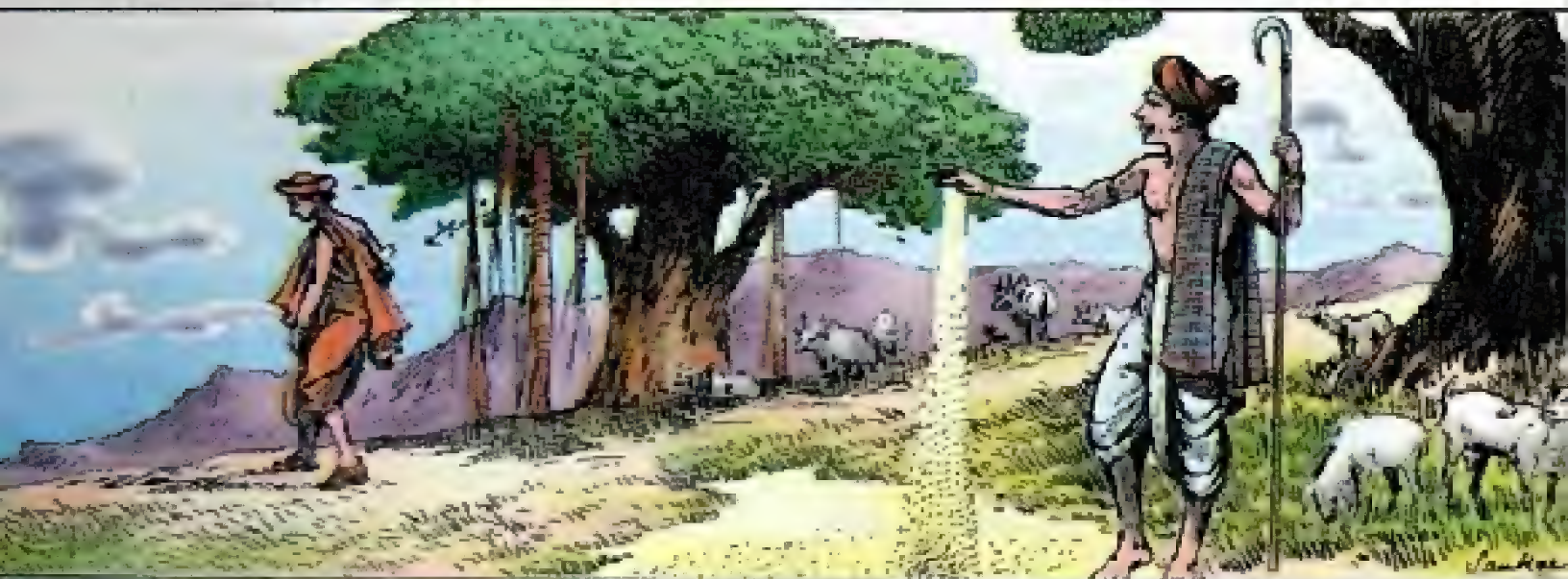
एषा सूचना पण्डिताय अरोचत । अतः सः अनन्तरदिने एव उत्तमे मुहूर्ते ग्रामात् निर्गतवान् । यावत् सः पार्श्वस्थं ग्रामं प्राप्तवान् तावता कश्चन अजपालः तस्य सम्मुखम् आगतवान् । पण्डितः गर्वेण तम् अजपालं पृष्ठवान् - "भोः, भवतः ग्रामे किं कोऽपि पण्डितः अस्ति ? तम् अहं पराजितुम् इच्छामि । अहं कश्चन महापण्डितः अस्मि" इति ।

तदा अजपालः अवगतवान् यत् अयं पण्डितः महागर्वी इति । अतः सः अवनम्य मुष्टिमितां वालुकाम् उन्नीय पण्डितम् अपृच्छत् - "मम हस्ते कियती वालुका अस्ति ?" इति ।

तदा पण्डितः कोपेन अवदत् - "कीदृशः असम्बद्धः प्रश्नः अयम् ! मापनं विना भवतः हस्ते कियती वालुका अस्ति इति कथं वा वक्तुं शक्येत ?" इति ।

"पण्डितवर्य, मुष्टौ भवितुम् अर्हति वालुका मुष्टिमिता एव । एतावत् अपि अजानन् कीदृशः पण्डितः भवान् !" इति हसन् अपृच्छत् अजपालः ।

अपमानितः पण्डितः ततः प्रतिगतवान् । तद्दिनात् सः विकल्थनं परित्यक्तवान् ।

भारत-गौरव-गाथा

महासंस्कृत्याः स्थूलदर्शनम्, प्रतियुगं सत्यान्वेषणार्थं कृताः विशेषयत्नाः

१६. अहङ्कारं जितवान् राजा

स न्दीपः अवदत् - "हरिश्चन्द्रस्य कथा अपूर्वा अस्ति । कथायाः श्रवणस्य अनन्तरम् इतः गमनस्य इच्छा एव न भवति पितामह !" इति ।
तदा देवनाथः - "तर्हि भवन्तः सर्वे अत्रैव भवन्तु । अहं तु प्रस्थितवान्" इति कथयित्वा उत्थितवान् । बालाः अपि उच्चैः हसन्तः उत्थितवन्तः ।

"नद्याः तीरे किञ्चित्कालं विहराम किम् ?" इति अपृच्छत् देवनाथः ।

"अस्तु पितामह !" इति वदन्तः बालाः देवनाथम् अनुसृतवन्तः ।

किञ्चिद्दूरं गमनानन्तरं वज्रचूर्णेन निर्मिते दीर्घपीठे उपविशन् देवनाथः अवदत् - "अहं किञ्चित्कालम् अत्र उपवेश्युन् इच्छामि । यदि भवन्तः भ्रमणं

कर्तुम् इच्छन्ति तर्हि कर्तुम् अर्हन्ति" इति ।

तदा सन्दीपः अवदत् - "यदा भवान् स्थितवान् तदा वयम् अपि स्थितवन्तः । यदा भवान् प्रस्थितवान् तदा वयम् अपि प्रस्थितवन्तः । यदा भवान् उपविष्टवान् तदा वयम् अपि उपविष्टवन्तः । भवतः अनुचराः खलु वयम् ?" इति । सर्वे हसन्तः तत्र उपविष्टवन्तः ।

चमेली मन्दहासं प्रकटयन्ती - "पूर्णचन्द्रः, कलरवपूर्वकं वहन्ती नदी, मन्दगत्या वहन् शीतलः पवनः च अमरां कथां श्रोतुम् अस्मान् प्रेरयति । रमणीयं मोहकं च अस्ति एतत् वातावरणम्" इति उक्तवती ।

तदा सन्दीपस्य मित्रं रामः सन्देहं प्रकटितवान् - "अस्माकं प्राचीनः इतिहासः ज्ञातव्यः इति

अस्माकं तोत्रा इच्छा वर्तते । अस्माकम् अध्यापकाः अस्मद्देशस्य उपरि जातानि आक्रमणानि, तेषां परिणामान् च बोधयन्ति । किन्तु याः कथाः भवान् वदति ताः कथाः अस्माकम् अध्यापकाः किमर्थं न वदन्ति ?" इति ।

तदा देवनाथः अवदत् - "एषः भवताम् अध्यापकानां दोषः । आङ्गलाः यस्य इतिहासस्य निर्मितं पाठ्यक्रमे स्थानं दत्तवन्तः तत्र एव किञ्चित् परिवर्तनं कृत्वा अस्मान् पाठयन्तः सन्ति ते । आङ्गलाः अस्माकम् इतिहासस्य वर्णलेपनं कुर्वन्तः, एवं भावनां निर्मितवन्तः यत् अस्माकं शासनकालः भारतस्य सुवर्णकालः आसीत् इति । स्वकार्यं साधयितुं तैः एतत् कृतम् आसीत् । तत् स्वाभाविकम् अस्ति । अतः प्राचीनकालीनाः उत्तमाः घटनाः विस्मर्य अस्माकं महापुरुषाणां विषये उदासीनता दर्शिता तैः । एतत्सर्वं काल्पनिकं पुराणम् इति कथयन्तः तस्य शिक्षणं निवारितवन्तः तैः । किन्तु तेषां कथने सत्यांशः सर्वथा न आसीत् । अस्माकं पुराणानि ऐतिहासिकघटनाधारितानि सन्ति । अस्माभिः एषः विषयः भिन्नदृष्ट्या द्रष्टव्यः भवति । कतिचन पात्राणि कल्पितानि स्युः नाम, किन्तु तैः पात्रैः अस्माकं वंशश्रेणीनाम् उपरि महान् प्रभावः कृतः अस्ति एव । तेषां विचारपद्धतीनां प्रभावः तावान् अस्ति इत्यस्य अर्थः - ताः काल्पनिकाः सर्वथा न इत्येव । एतानि व्यक्तिचित्राणि समाजे तावन्तं प्रभावं जनयन्ति, यावन्तं च जीवितव्यक्तयः अपि जनयितुं न शक्नुयुः । यानि व्यक्तिचित्राणि आ युगेभ्यः दीर्घकालीनं प्रभावं जनयन्ति सन्ति तेषां विषये ज्ञानम् अत्यावश्यकं खलु । इतिहासरूपेण वा तस्य अवगमनम् अत्यन्तम् अनिवार्यम् एव" इति ।

तदा चमेली अपृच्छत् - "अधिकारे स्थितः हरिश्चन्द्रः अपि विनयपूर्वकं शासनं निरूढवान् । धर्मबद्धः सन् कर्तव्यनिष्ठः सन् च सः स्वस्य दायित्वं निरूढवान् । तादृशाः एव अन्ये राजानः यदि सन्ति तर्हि तेषां विषये कृपया वदतु" इति ।

तदा देवनाथः अवदत् - "अधिकारमदेन

निरङ्कुशान् अधिकारं चालितवन्तः राजानः एव अधिकाः । किन्तु अहङ्कारं जेतुं समर्थाः तु विरलाः इत्येव वक्तव्यं भवति । तेषु अन्यतमः जनक-महाराजः ।"

"प्रजाक्षेमम् एव तस्य लक्ष्यम् आसीत् । सः तु आत्मानं 'भगवतः सेवकः' इति मन्यमानः राज्यभारं निरूढवान् । स्वकर्तव्यानि समीचीनतया पालितवान् । तादृशेषु सुशीलेषु गुणवत्सु राजसु जनकः अन्यतमः ।"

चमेल्याः सखी सुस्मिता - "अहङ्कारेण विना स्थितिः तावत्कष्टकरं किम्?" इति अपृच्छत् ।

तदा देवनाथः अवदत् - "सत्यं वत्से, अत्यन्तं कष्टकरं तत् । अन्यराज्यस्य विजयात् अपि कष्टकरं तत् । अहङ्कारं जितवन्तः राजानः अनेके सन्ति । बहुभ्यः वर्षेभ्यः तादृशानां कथाः अस्माभिः श्रूयमाणाः सन्ति । जनश्रुतिमहाराजस्य कथा एव अत्र उदाहरणं भवितुम् अर्हति । सः आदर्शरूपः राजा आसीत् । प्रजानां योगक्षेमवार्तां श्रुत्वा एव सः शयनार्थं गच्छति स्म ।"

एवम् उक्त्वा देवनाथवर्यः जनश्रुतिमहाराजस्य कथाम् आरब्धवान् -

“सहस्रवर्षेभ्यः पूर्वतनः विषयः एषः । अद्य इव तद्दिने अपि पूर्णिमा आसीत् । राजा भोजनं समाप्य प्रासादस्य उपरि अटन् आसीत् । तदा केचन हंसाः आकाशे डयमानाः सम्भाषणं कुर्वन्ति स्म । जनश्रुतिमहाराजः हंसानां भाषणं जानाति स्म । अतः सः हंसानां सम्भाषणं सावधानतया शृण्वन् आसीत् ।

कश्चन हंसः - “अस्य राज्ञः प्रासादात् विचित्रप्रकाशः निस्सरति । एतादृशः प्रकाशः पूर्वमपि मया कुत्रचित् दृष्टः आसीत् । कुत्र इति न स्मरामि । कः स्यात् सः ?” इति अपरं पृष्ठवान् ।

अपरहंसः अवदत् - “आम् । निस्सन्देहं सः प्रकाशः दिव्यप्रकाशः एव । किन्तु कुत्र दृष्टम् इति न स्मर्यते खलु । आम् ! स्मृतिपथम् आगतम् । रैक्वमहाराजस्य प्रासादस्य उपरिष्टात् गमनसमये अहं तादृशं प्रकाशं दृष्टवान् आसम् । सः प्रकाशस्तु

एतस्मात् अपि महान् आसीत्” इति ।

अनन्तरं हंसाः क्रमशः अस्पष्टाः अभवन् । हंसानां वचनानि श्रुत्वा जनश्रुतिमहाराजः किम् अकरोत् जानन्ति वा ? ‘अपरः कश्चित् महान् पुरुषः अस्ति’ इति श्रुत्वा सः सानन्दं निद्रामग्नः अभवत् ।

केषाञ्चित् दिनानाम् अनन्तरं जनश्रुतिमहाराजः रैक्वस्य विषये अधिकं विवरणं ज्ञातवान् । रैक्वः युवकः आसीत् । अतः जनश्रुतिमहाराजः तेन सह पुत्र्याः विवाहं कारितवान् । अनन्तरं राज्यम् अपि जामात्रे समर्प्य वानप्रस्थं स्वीकृत्य वनं गतवान् ।”

रामः अवदत् - “राजानः सर्वे नीतिं, नियमं, सत्यं च श्रेष्ठानि भावयन्ति स्म । राज्ञां दृष्ट्या तेषां मूल्यम् अधिकम् आसीत् इति भाति” इति ।

देवनाथः अवदत् - “न केवलं तावत् । केचन राजानः तादृशाः अपि आसन्, ये ज्येष्ठानाम् अनुरोधकारणतः सत्यं वक्तुं राज्ञोच्चम् अनुभवन्ति स्म । एतस्य उदाहरणं नाम हरिदश्वः” इति ।

तदा चमेली सानुरोधम् उक्तवती - “पितामह ! तर्हि अवश्यं तस्य कथा श्रावणीया भवता” इति । देवनाथः हरिदश्वस्य कथाम् आरब्धवान् -

हरिदश्वः न केवलं समर्थः कुशलः शासकः, अपि तु उत्तमः गायकः अपि । प्रायशः तस्मिन् काले तत्समानः गायकः अन्यः न आसीत् । कदाचित् सः उद्याने गायन् आसीत् । तदा नारदमहर्षिः तत्र आगतवान् । हरिदश्वस्य गानं श्रुत्वा व्यामुग्धः नारदः गानलोके विहारम् आरब्धवान् । सः एतां वार्तां ब्रह्मणं सरस्वतीं च श्रावितवान् । तौ अपि हरिदश्वस्य गानश्रवणे उत्सुकौ जातौ । नारदः तदर्थं व्यवस्थां कृतवान् । राजा ब्रह्मलोकं गतवान् । ब्रह्मा राजानम् अपृच्छत् - “महाविष्णुः लोकरक्षकः अस्ति । सर्वदा लोक-रक्षणे रतः सः निद्रां कर्तुं समयं न प्राप्नोति । किं भवान् स्वगानेन तस्य शान्तियुक्तां निद्रां कल्पयितुं शक्नुयात् ?” इति ।

“भगवन् ! प्रयत्नं करिष्यामि” इति राजा सविनयम् अवदत् ।

पुनः कदाचित् सः विष्णोः पुरतः गानं कृतवान् ।
तेन महाविष्णुः तन्मयः भूत्वा निद्रावशं गतवान् ।
राज्ञः सफलतया प्रसन्नः ब्रह्मा - "राजन् !
भवतः प्रतिभा अपूर्वा असाधारणी च अस्ति ।
कमपि वरम् इच्छति चेत् वदतु" इति अवदत् ।

राजा हरिदशः - "सङ्गीतस्य मूलपुरुषः
परमेश्वरः । तस्य गानं श्रोतव्यम् इति मम तीव्रा
इच्छा अस्ति । एषा एका एव मम अपेक्षा" इति
अवदत् ।

ब्रह्मा तस्य अपेक्षाम् अङ्गीकृतवान् । शिवः
अपि गानम् अङ्गीकृतवान् । परशिवस्य गानं श्रोतुं
सर्वेऽपि देवाः समागताः । शिवः शङ्कराभरण-
रागस्य आलापनम् आरब्धवान् । देवाः प्रसन्नाः
अभवन् । परशिवस्य आलापस्य समाप्तेः अनन्तरम्
अपि हरिदशः निश्चलः सन् उपविष्टवान् आसीत् ।

तदा ब्रह्मा तम् आहूतवान् । झटिति जागरितः
हरिदशः - "अहं चिन्तितवान् यत् गानम् इतोऽपि
प्रचलति इति । तत् एतावच्छीघ्रं समाप्तं किम् ?"
इति आश्चर्यपूर्वकं पृष्ठवान् ।

ब्रह्मा अपृच्छत् - "कथं भवान् गानं न
समाप्तम् इति ज्ञातवान् ?" इति ।

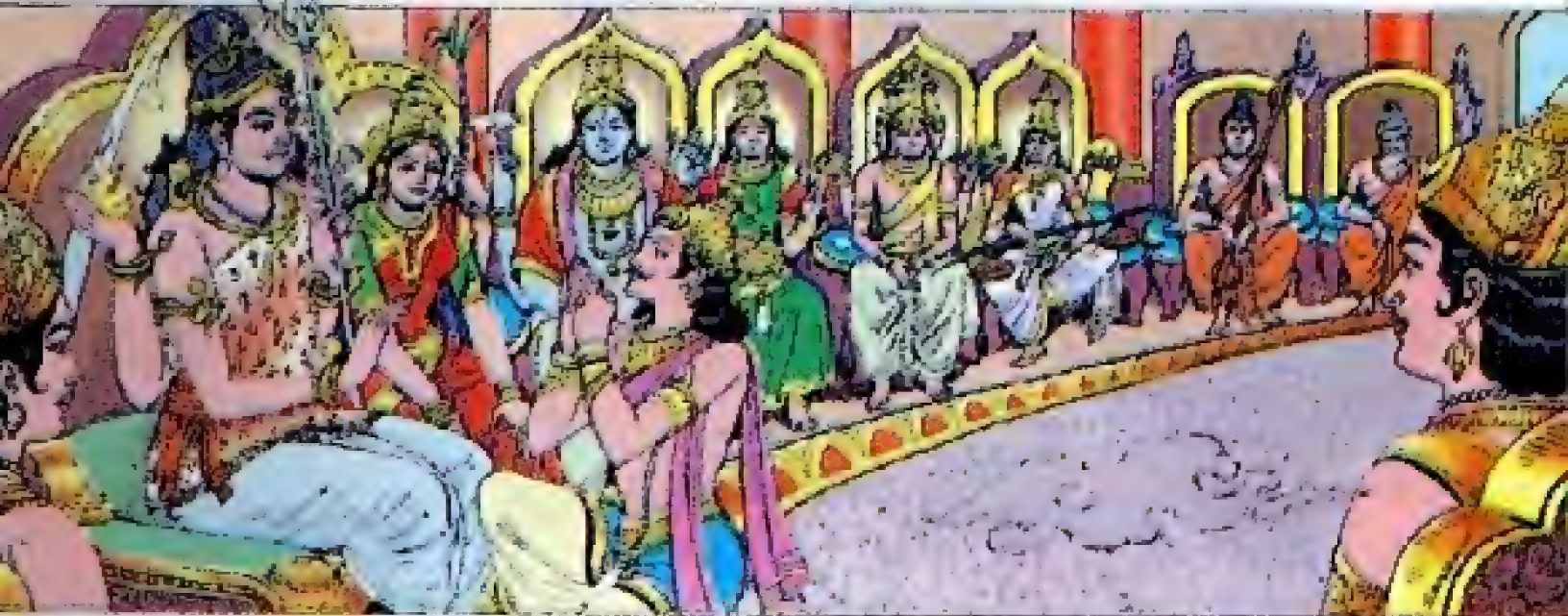
तदा हरिदशः - "शङ्कराभरणस्य आलापसमये
गायकेन प्रशान्तचित्ततया गातव्यम् । किन्तु ..."
इति वदन् तत्रैव कथनं स्थगितवान् ।

तस्य वचनैः सर्वेऽपि आश्चर्यचकिताः अभवन् ।
राज्ञः कथनस्य आशयः आसीत् 'शिवः प्रशान्त-
चित्ततया न गीतवान्' इति ।

शिवः तृतीयं नेत्रम् उद्घाटितवान् । सर्वे
चिन्तितवन्तः - "इदानीं शिवः अवमानकारणतः
क्रुद्धः सन् कस्मिंश्चित् अपि क्षणे हरिदशं भस्मी-
करिष्यति" इति । किन्तु तथा न अभवत् । परशिवः
राज्ञः सत्यवचनेन धैर्येण च सन्तुष्टः अभवत् ।
तस्मिन् करुणां प्रदर्शितवान् । मन्दहासं कुर्वन्तं
शिवं राजा साष्टाङ्गं नमस्कृतवान् ।

शिवः अवदत् - "ब्रह्मणः आज्ञया अहम् एतस्य
रागस्य आलापनं कुर्वन् आसम् । तदपि एकस्य
मानवस्य निमित्तम् । तदा मयि कश्चन सन्देहः उत्पन्नः
यत् मम गानस्य आस्वादनसामर्थ्यम् अस्मिन् मानवे
अस्ति किम् इति । एतादृश्याः चञ्चलतायाः कारणेन
एव अहं प्रसन्नभावेन गातुम् असमर्थः अभवम् ।
अतः दोषः अभवत् । वस्तुतः दोषः मम एव ।
महान् गायकः एषः राजा एतत् सूक्ष्मं रहस्यम्
अवगतवान्" इति ।

परमेश्वरस्य तृतीयात् नेत्रात् निस्सृतः अग्निः
महाराजं पूतम् अकरोत् । तेन हरिदशः शक्तिसम्पन्नः
अभवत् । अनन्तरं कदाचित् सः महेन्द्रं बन्धिनं
कृतवन्तम् अन्धकारासुरनामकं घोरराक्षसं संहृत्-
वान् ।

चतुरा स्नुषा

विद्याभ्यासस्य अनन्तरं शिवरामः भूस्वामिकार्यालये उद्योगं प्राप्तवान् । ततः पण्णां मासानाम् अनन्तरं सुन्दरी, सुशीला, गुणवती नीरजा तेन परिणीता । चरदक्षिणां विनैव एषः विवाहः प्रवृत्तः । एतत्कारणतः तस्य माता अनसूया स्तुपाविषये असन्तुष्टा । तथापि बान्धवानां, प्रतिवेशिनां च पुरतः चरदक्षिणास्वीकारं निराकृतवतः पुत्रस्य श्रेष्ठतां तु बहुधा प्रशंसति स्म सा । 'मम पुत्रसदृशः सरलः विवेकी तरुणः लोके दुर्लभः' इति वदति स्म सा ।

विजयदशमीपर्ववसरे नीरजायाः भगिनी गिरिजा अग्रजायाः गृहम् आगतवती । भगिन्यै एका शाटिका उपायनीकरणीया इति नीरजायाः इच्छा । सा स्वस्य इच्छां पतिम् उक्तवती । तदा शिवरामः अवदत् - "भवत्याः चिन्तनं युक्तम् एव । किन्तु मम मातरं भवती जानाति एव । सा भवत्याः एतं निर्णयं निन्देत् । 'पत्न्याः वचनं वेदवचनं भावयन् एषः गृहसम्यक्तिं नाशयन् अस्ति' इति मां वदेत् अपि सा । अतः उपायेन व्यवहरतु" इति ।

सायं शिवरामः यावत् कार्यालयतः आगतः तावत् नीरजया एकः उपायः चिन्तितः आसीत् । सा तं पतिम् उक्तवती । शिवरामः तत् अङ्गीकृतवान् । तदनुगुणं सः अनन्तरदिने कार्यालयतः आगमनसमये एकाम् उत्तमशाटिकां क्रीत्वा आनीतवान्, मात्रे दत्तवान् च ।

तस्मिन् समये अनसूया प्रतिवेशिन्या पार्वत्या सह वार्तालापे मग्ना आसीत् । पार्वती तस्याः वचनं श्रद्धया शृण्वती आसीत् । सा उक्तवती - "पुत्रः नाम एवं स्यात् । पत्न्यै नूतनशाटिकाम् अक्रीत्वा मात्रे नूतनशाटिकाम् आनीतवान् अस्ति सः । मातरि तस्य कीदृशी श्रद्धा इत्येतत् निरूपयति अयं व्यवहारः । निश्चयेन स्तुत्यहो तां दम्पती" इति । पार्श्वे एव स्थितं शिवरामम् उक्तवती सा - "एतेनैव सह यदि भवता गिरिजायाः निमित्तमपि एका शाटिका क्रीता स्यात् तर्हि वरम् अभविष्यत्" इति ।

पुत्रस्य व्यवहारतः, प्रतिवेशिन्याः प्रशंसातः च सन्तुष्टा अनसूया - "गिरिजायै अपि शाटिकाम् एकाम् आनयतु इति यावत् अहं वक्तुम् उद्युक्ता तावत् भवती एव मम वचनं चोरितवती । आस्तां तावत् । एताम् एव शाटिकाम् अहं तस्यै दास्यामि" इति वदन्ती तां शाटिकां गिरिजायै दत्तवती ।

उपायः फलितः इत्यतः नीरजा शिवरामः च नितरां सन्तुष्टौ ।

भूषणस्य पेटिका

भूपालपुरे भूषणनामकः कश्चित् कुसीद-
वणिक् निवसति स्म । यथाचितं वृद्धिं
स्वीकृत्य जनेभ्यः ऋणं ददाति स्म सः ।
अतः भूषणम् अजानन्तः जनाः एव प्रायः न
आसन् भूषणपुरे ।

भूषणः स्वस्य समीपे विद्यमानस्य धनस्य
विषये कमपि न वदति स्म । स्वस्य पत्नीम्
भूदेवीम् अपि एतद्विषये न वदति स्म । भूदेवी
अपि न पृच्छति स्म । भूदेव्याः एकम् अपि
आभूषणं न आसीत् । यद्यपि भूषणः बहुधनं
सम्पादयति स्म, तथापि तस्य शरीरे पुरातनानि
जीर्णानि वस्त्राणि एव दृश्यन्ते स्म ।

भूषणस्य गृहे पूर्वजकालिकी एका काष्ठ-
मयी पेटिका आसीत् । सा पेटिका सर्वदा
कीलिता भवति स्म । पेटिकायाः कुञ्चिका
सर्वदा भूषणस्य कटौ बद्धा भवति स्म ।
'पेटिकायां धनम् अस्ति' इत्येतावदेव जानाति
स्म भूदेवी, न तु धनं कियत् अस्ति इति ।

एकदा भूदेवी कस्मिंश्चित् शुभकार्ये भागं
वोढुं प्रतिवेशिन्याः गृहं गतवती आसीत् ।
तत्र अन्याः महिलाः भूदेव्याः विषये वार्तालापं
कुर्वन्ति स्म । ताः परस्परं वदन्त्यः आसन् -
"सन्तानः तु नास्ति । तथापि एकैक-
वराटिकायाः विषये गणना क्रियते । सम्यक्
भोजनम् अपि न क्रियते । मङ्गलसूत्रं विहाय
अन्यत् आभूषणं न दृश्यते शरीरे । कीदृशं
जीवनम् एतत् !" इति ।

तदा अन्या महिला हसन्ती - "एतस्याः
गृहे प्राचीनकालस्य काचित् पेटिका अस्ति
इति श्रूयते । मम श्वश्रुः सर्वदा वदति स्म
यत् भूदेव्याः पतिः कुञ्चिकां कटौ बद्ध्वा
अटन् भवति इति । एतेन एव ज्ञायते यत्
वृद्धेः द्वारा सम्पादितं धनं पेटिकायां सुरक्षितम्
अस्ति इति" इति अवदत् ।

तस्याः महिलायाः वचनैः भूदेवी अत्यन्तं
खिन्ना अभवत् । उद्देशपूर्वकं ताः महिलाः

तथा व्यवहरन्त्यः अवमाननं कुर्वन्ति इति भूदेवी अवगतवती ।

तद्दिने रात्रौ सा स्पष्टरूपेण पतिम् उक्तवती - "अस्यां पेटिकायां किम् अस्ति इति मया इदानीमेव ज्ञातव्यम् । यदि भवान् कथनं निराकरिष्यति तर्हि अहं कूपे पतनपूर्वकम् आत्महत्यां करिष्यामि" इति ।

भूषणः पत्न्याः वचनस्य गाम्भीर्यम् अवगच्छन् - "अवश्यं पश्यतु । किन्तु यत् भवती पश्यति तत् अनुक्षणम् एव विस्मर्तव्यम्" इति वदन् पेटिकाम् उद्घाटितवान् । पेटिकायां विद्यमानानि स्वर्णाभूषणानि, सुवर्णनाणकानि च दृष्ट्वा भूदेवी आश्चर्यचकिता अभवत् । सा खिन्ना सती - "अत्र एतावत् सुवर्णं व्यर्थं पतितम् अस्ति । किन्तु मम समीपे एकम् अपि आभूषणं नास्ति । पर्वदिने अपि केवलाः

रोटिकाः सुपः च । कीदृशं जीवनम् अस्माकम् !" इति अवदत् ।

तदा भूषणः - "शृणोतु तावत् । किमर्थम् आक्रोशः ? मन्दं वदतु । पेटिका यदा पूर्णा भविष्यति तदा तां स्वीकृत्य नगरं गच्छाव । तत्र गत्वा समुद्रवाणिज्यं करिष्यामि । अनन्तरं भवत्याः शरीरे भविष्यन्ति बहूनि आभूषणानि" इति पत्न्याः सान्त्वनं कृतवान् ।

तदा भूदेवी अपृच्छत् - "एषा पेटिका कदा पूर्णा भविष्यति ?" इति ।

"सर्वं भगवदिच्छाम् अवलम्ब्य अस्ति । मया प्रतिज्ञा कृता अस्ति यत् यावत् पेटिका पूर्णा न भविष्यति तावत् इतः एकं नाणकम् अपि न स्वीकरोमि इति" इति उक्त्वा पेटिकां पिहितवान् भूषणः ।

तद्दिने रात्रौ भूदेवी एकं स्वप्नं दृष्टवती । तस्मिन् स्वप्ने भूषणः द्वयोः साहाय्येन पेटिकाम् अश्वशकटे आरोपयन् आसीत् । परेद्यवि सा स्वप्नवृत्तान्तं पतिं निवेद्य - "आवां शीघ्रमेव नगरं गच्छाव" इति उक्तवती ।

"धनलक्ष्म्याः कृपा यदि स्यात् तर्हि निश्चयेन पेटिका पूर्णा भविष्यति । भवत्याः स्वप्नः साकारः भविष्यति" इति अवदत् भूषणः ।

तद्दिने सायं तौ लक्ष्मीमन्दिरं गतवन्तौ । तत्र भूदेवी देवीं प्रार्थितवती यत् मम स्वप्नः साकारः भवतु इति । अनन्तरं उभौ अपि एकस्मिन् कोणे उपविश्य मन्दिरे दत्तं प्रसादं खादितुम् उद्युक्तौ ।

तदा तत्र द्वौ श्मश्रुधारिणौ बलशालिनौ पुरुषौ आगतवन्तौ । तौ अर्चकम् उद्दिश्य

पुष्टवन्तौ - “स्वामिन्, कृशाङ्गी मृगनयना काचित् सुन्दरी भवता किम् अत्र कुत्रापि दृष्टा ? तस्याः ओष्ठस्योपरि तिलगात्रकं कालकम् अस्ति” इति ।

तदा अर्चकः - “तादृशी युवतिः अत्र न आगतवती एव । तदस्तु, का सा युवतिः ?” इति अपृच्छत् ।

तौ पुरुषौ उच्चस्वरेण - “सा न अन्या, अपि तु अस्माकं युवराज्ञी चन्द्रलेखा एव । एषु दिनेषु कदाचित् सा पूर्वप्रान्ते विहारार्थं गतवती आसीत् । तत्र सा कस्मिंश्चित् भिल्लजातीययुवके अनुरक्ता अभवत् । तमेव परिणेष्यामि इति सा दृढस्वरेण राजानम् उक्तवती । ततः क्रुद्धः राजा पुत्रीं बहुधा निन्दितवान् । अतः सा कमपि अनुक्त्वा अन्तःपुरात् पलायनं कृतवती । राज्ञा घोषणा कृता अस्ति यत् - यः युवराज्ञीम् आनेष्यति तस्मै पञ्चाशत्सहस्रसुवर्णनाणकानि दीयन्ते इति” इति ।

एतत्सर्वं श्रुतवान् भूषणः पत्नीम् अवदत् - “पञ्चाशत्सहस्रसुवर्णनाणकानि प्राप्तानि चेत् अस्माकं पेटिका निश्चयेन पूर्णा भवेत्” इति ।

“तर्हि किमर्थं विलम्बः ? इदानीमेव ताम् अन्वेष्युं गच्छतु” इति उक्तवती भूदेवी ।

तदा भूषणः अवदत् - “पूर्वप्रान्ते अहं कथं गच्छामि ? नैव शक्यते मया । तत्र व्याघ्रादयः हिंस्रपशवः विहरन्ति” इति ।

तद्दिने रात्रौ भोजनं समाप्य भूदेवीभूषणौ यावत् शयनार्थम् उद्युक्तौ तावता द्वार-ताडनशब्दः श्रुतः । ‘अर्धरात्रे कः आगतवान्

स्यात् ?’ इति चिन्तयन् भूषणः द्वारम् उद्घाटितवान् । तत्र युवराज्ञीं दृष्ट्वा आश्चर्यचकितः अभवत् सः । मन्दिरे यथा श्रुतम् आसीत् तथैव सा कृशाकाया मृगनयना च आसीत् । ओष्ठस्योपरि कालकम् अपि आसीत् । सः चिन्तितवान् - ‘भाग्यलक्ष्मीः मम गृहम् अन्विष्य आगता’ इति ।

तावता सा युवतिः अपृच्छत् - “अहम् एकाकिनी अस्मि । एतस्यां रात्रौ भवतः गृहे मम आश्रयः भवितुम् अर्हति किम् ?” इति ।

“निश्चयेन । अन्तः आगच्छतु तावत्” इति उक्त्वा एकस्मिन् प्रकोष्ठे ताम् उपवेश्य पार्श्वस्थप्रकोष्ठे शयितां भूदेवीम् उत्थाप्य भूषणः अवदत् - “आवयोः भाग्यरेखा प्रकाशिता इति भाति । सा युवराज्ञी स्वयम् आवयोः गृहम् आगतवती अस्ति” इति ।

भूदेवी तां दृष्ट्वा सन्देहं प्रकटयन्ती - “एषा युवराज्ञी इत्यत्र कथं विश्वासः कर्तुं शक्येत ? एतस्याः शिरसि किरीटं न दृश्यते । शरीरे भूषणानि अपि न सन्ति” इति उक्तवती ।

तदा भूषणः - “अन्तःपुरतः पलायिता सा आभूषणादिकं धृत्वा कथं गच्छेत् ? सा स्ववेषं परिवर्तितवती स्यात् । अहम् इदानीमेव अश्वशकटेन प्रस्थाय राजानं सूचयित्वा सैनिकान् स्वीकृत्य आगमिष्यामि । श्वः रात्रौ पेटिका पूर्णा भविष्यति” इति उक्त्वा अश्वशकटं स्वीकृत्य राजधानीं प्रति प्रस्थितः ।

अर्धमार्गे एव अश्वशकटेन स्थातव्यम् अभवत् । यतः अग्रे बहूनि वाहनानि स्थितानि आसन् । नद्याः जलस्तरस्य वर्धनं जातम् आसीत् इत्यतः वाहनानि अग्रे गन्तुं न शक्नुवन्ति स्म । शकटचालकः निराशतया - “अस्माभिः एषा रात्रिः अत्रैव चापनीया

भवेत्” इति अवदत् ।

शाकटिकस्य वचनैः भूषणः तडिदाघातम् अनुभूतवान् इव । ‘प्रातःकालात् पूर्वं गृहं यदि न गमिष्यामि तर्हि युवराज्ञी गतवती भविष्यति । अतः गृहं गत्वा युवराज्ञ्याः प्रकोष्ठः कीलनीयः’ इति सः चिन्तितवान् ।

भूषणः शकटेन एव प्रत्यागतवान् । गृहस्य द्वारम् उद्धाटितम् आसीत् । भीतः सः गृहं प्रविष्टवान् । एकः प्रकोष्ठः बहिष्ठात् कीलितः आसीत् । अन्तः भूदेव्याः क्रन्दनं श्रूयते स्म ।

भूषणः द्वारम् उद्धाटितवान् । भूदेवी रज्ज्वा बद्धा आसीत् । अनुक्षणं सः तां बन्धनात् मोचयित्वा पृष्टवान् - “युवराज्ञी कुत्र ? किम् अभवत् अत्र ?” इति ।

तदा भूदेवी अवदत् - “सा युवराज्ञी न, अपि तु चोराणां राज्ञी । अहं शयनार्थं यावत्

उद्युक्ता अभवं तावता सा गत्वा द्वारम्
उद्घाटितवती । आवाभ्यां मन्दिरे दृष्टौ श्मश्रु-
धारिणौ बलशालिनौ पुरुषौ अन्तः आगत-
वन्तौ । तौ अस्माकं गृहे विद्यमानायाः
पेटिकायाः विषये सर्वं जानीतः स्म इति
भाति । तौ मां रज्ज्वा बद्ध्वा प्रकोष्ठे
कीलयित्वा पेटिकाया सह गतवन्तौ” इति ।

पत्न्याः वचनं श्रुत्वा हस्तेन ललाटं घट्टयन्
भूमौ उपविष्टवान् भूषणः ।

भूदेवी तस्मै जलं यच्छन्ती अवदत् -
“किमर्थं भवता तावत् दुःखम् अनुभूयते ?
सुवर्णेन पूर्णायां पेटिकायां सत्याम् अपि आवां
दारिद्र्यपूर्णं जीवनं यापितवन्तौ एव खलु ?
इदानीमपि पेटिका गृहे अस्ति इति मत्वा
तादृशम् एव जीवनं यापयाव । अन्यः मार्गः
तु नास्ति” इति ।

भूषणः अश्रुपूर्णनित्रः सन् भूदेवीम् अवदत्
- “भवती प्राचीनकालीनाः स्त्रियः इव
पतिव्रता अस्ति । ‘अन्ततो गत्वा अस्मिन्
गृहे किम् अवशिष्टम् ? अहं मातृगृहं
गमिष्यामि’ इति भवत्या न उक्तं यत् तदेव

भवत्याः सात्त्विकं स्वच्छं मनः द्योतयति ।
यावत् भवत्याः श्लाघनं करोमि चेत् अपि
न्यूनमेव । इतः परं भवती निश्चिन्ता तिष्ठतु ।
इतः परं जनेभ्यः यावत् प्राप्तव्यं तावदेव
धनं स्वीकरिष्यामि । नगरे वस्त्रापणस्य
आरम्भं करिष्यामि । ततः द्वित्रेषु वर्षेषु लक्षशः
रूप्यकाणि सम्पादयिष्यामि” इति ।

तदा भूदेवी अपृच्छत् - “लक्षशः
रूप्यकाणि स्थापयितुं पेटिका तु न क्रीयते
खलु ?” इति ।

“कदापि न । इदानीं तादृश्यः पेटिकाः
कालबाह्याः अभवन् । यत् अस्ति तेनैव तृप्त्या
जीवाव” इति तृप्त्या अवदत् भूषणः ।

भूषणः यथा उक्तवान् तथैव आचरितवान्
अपि । सः विविधानि वाणिज्यानि कृत्वा
परिश्रमेण प्रभूतं धनं सम्पादितवान् । द्वित्रेषु
एव वर्षेषु सः भूपालपुरस्य धनिकेषु अन्यतमः
अभवत् ।

सः यावत् अर्जयति स्म तावत् पत्न्यै
ददाति स्म । तौ सुखेन वसन्तौ परोपकारे
आसक्तिं दर्शितवन्तौ ।

कपटवैद्यः

कुम्भपुरे शिवदेवः नाम कश्चन कपट-
वैद्यः निवसति स्म । सः जनानां
पुरतः - 'अहं महावैद्यः अस्मि' इति वदति
स्म । केचन तस्य वचने विश्वासं कुर्वन्ति
स्म । तेभ्यः किमपि औषधं दत्त्वा धनं
स्वीकृत्य सुखेन स्वजीवनं यापयति स्म सः ।

कदाचित् तस्य देशस्य राजकुमारः
अस्वस्थः जातः । तेन न बुभुक्षा प्राप्यते
स्म, न वा पिपासा । सदा शय्यायां शयितः
भवति स्म सः । महता प्रयत्नेन अपि
राजवैद्यः अपि तदीयरोगस्य कारणं ज्ञातुं न
शक्तः । अतः राजा चिन्ताक्रान्तः जातः ।

राज्ञः चिन्तां दृष्ट्वा मन्त्रिणः उक्तवन्तः -
"शिवदेवस्य आनयनं वरम्" इति ।

"किं शिवदेवः अपि कश्चन वैद्यः ?
धन्वन्तरिप्रभृतयः राजवैद्यादयः अपि यस्य
कारणं न ज्ञातवन्तः तं रोगं किं शिवदेवः
शमयेत् ?" इति अपृच्छत् राजवैद्यः ।

राजा मौनेन तिष्ठन् राजवैद्यस्य कथनं

समर्थितवान् इव ।

तदा बृद्धमन्त्री अवदत् - "शिवदेवः
वैद्यशास्त्रनिपुणः न स्यात् । किन्तु केषाञ्चित्
औषधानां दानं सः जानाति एव । अन्यथा
तेन दत्तेन औषधेन कोऽपि स्वस्थः न
भवेत् । महावैद्येन अपि शमयितुम् अशक्यं
रोगं अरण्यवासिनः ग्रामवैद्याः वा उप-
शमयन्ति इति तु श्रुतपूर्वम् । अतः शिव-
देवस्य साहाय्यस्वीकारे न दोषः" इति ।

राजा क्षणकालं विचिन्त्य अवदत् -
"तर्हि एवं करवाम । आदौ शिवदेवस्य
सामर्थ्यस्य परीक्षां करवाम । राज्ये येषां रोगं
निवारयितुं केनापि न शक्तं तादृशानां
केषाञ्चित् रोगिणां चिकित्सार्थं शिवदेवं
योजयाम । यदि तेषां चिकित्सायां सः
सफलः स्यात् तर्हि राजकुमारस्य
चिकित्सार्थम् अपि सः प्रयत्नं करोतु ।
असफलः चेत् तदीयं मरणदण्डनं
विधास्यामः" इति ।

राज्ञः एषः प्रस्तावः मन्त्रिप्रभृतिभिः अनुमतः । ते भटानां द्वारा तादृशान् रोगिणः कांश्चन आनायितवन्तः, येषां च रोगोपशमनं कर्तुं केनापि वैद्येन न शक्तम् आसीत् । ते सर्वे युवराजप्रकोष्ठस्य पार्श्वे स्थिते प्रकोष्ठे स्थापिताः ।

अनन्तरं राजा शिवदेवम् आनाय्य अपृच्छत् - “भवान् कपटवैद्यः इति श्रुतम् अस्माभिः । किम् एतत् सत्यम् ? किं जनाः वञ्च्यन्ते भवता ?” इति ।

तदा शिवदेवः धैर्येण अवदत् - “महाराज ! मया बहूनां रोगाः निवारिताः । तथापि मम विरोधिनाः अपप्रचारं कुर्वन्तः एव सन्ति - अहं कपटवैद्यः इति । तस्मिन् भवता विश्वासः कृतः इति भाति । वस्तुनः मम चिकित्साक्रमः अपूर्वः अस्ति” इति ।

“किं वचनैः ? भवता स्वस्य वैद्यकीय-ज्ञानं स्वयं प्रमाणीकरणीयम् । मया केचन रोगिणः आनायिताः सन्ति । तेषां रोगाः निवारणीयाः भवता । यदि तत्र साफल्यं प्राप्यते तर्हि भवान् राजवैद्यः क्रियते । यदि असाफल्यं प्राप्यते तर्हि भवतः मरणदण्डनं विधीयते” इति अवदत् राजा ।

शिवदेवः मौनेन स्थितवान् । भटाः तं रोगिणां प्रकोष्ठं नीतवन्तः ।

“मया एतैः रोगिभिः सह एकान्ते सम्भाषणं करणीयम् । अतः भवन्तः इतः गच्छन्तु” इति भटान् उक्तवान् शिवदेवः ।

भटाः ततः निर्गताः । भटानां निर्गमनस्य अनन्तरं द्वारं कीलितवान् शिवदेवः । वराकः सः न जानाति स्म यत् पार्श्वप्रकोष्ठे

राजकुमारः अस्ति इति ।

सः रोगिणः उद्दिश्य - “अहम् अस्मि राजवैद्यादपि श्रेष्ठः । अतः एव युवराजस्य चिकित्सार्थम् अहम् अत्र आनायितः अस्मि महाराजेन । आदौ भवतां चिकित्सां कृत्वा महाराजस्य साधुवादं श्रोतुम् इच्छन् अहम् अत्र आगतः । भवतां सर्वेषां रोगं निवारयितुं समर्थं रामबाणायमानम् औषधं मत्समीपे अस्ति । तत् हृदयरसेन मेलयित्वा लेप्यं सज्जीकरणीयं मया । त्रिवारं तेन शरीरं लिप्तं चेत् स्वास्थ्यं प्राप्यते । भवत्सु यस्य अस्वास्थ्यम् अधिकम् अस्ति सः मरणार्थं सज्जः भवतु” इति उक्त्वा एकस्य रोगिणः समीपं गतवान् ।

तदा सः रोगी भीतः । “मम किम् अस्वास्थ्यम् ? अहं तु नितरां स्वस्थः । मया

निषिध्यमाने अपि मदगृहजनाः वृथा चिकित्सां कारयन्तः आसन् । मां तु न कोऽपि रोगः बाधते" इति उक्त्वा उत्थाय वेगेन धावन् ततः निर्गतवान् ।

तस्य निर्गमनस्य अनन्तरम् अपरः रोगी उत्थाय - "ममापि न किमपि अस्वास्थ्यम् । अहं स्वस्थोऽस्मि" इति वदन् ततः निर्गतः । एवम् एव सर्वे रोगिणः ततः निर्गताः ।

एतत्सर्वं दृष्ट्वा राजा आश्चर्यचकितः । प्रकोष्ठे किं प्रवर्तमानम् अस्ति इति ज्ञातुम् इच्छन् सः मन्त्रिप्रभृतिभिः सह प्रकोष्ठं प्रविष्टवान् । तत्र शिवदेवः एकः एव उपविष्टः आसीत् । अत्रान्तरे राज्ञा पार्श्व-प्रकोष्ठस्थेन युवराजेन कृतः महान् हासः श्रुतः । राजा आश्चर्यम् अनुभवन् युवराज-समीपं गत्वा - "वत्स ! अपि स्वस्थः भवान् ? चिरकालानन्तरं मया भवतः हासः श्रुतः । किं भवतः अस्वास्थ्यम् अपगतम् ?" इति अपृच्छत् ।

"मम किम् अस्वास्थ्यम् ? अहं तु पूर्णरूपेण स्वस्थः एव" इति उक्त्वा पुनरपि हसितवान् राजकुमारः ।

राजकुमारस्य मुखात् राजा प्रवृत्तं समग्रं श्रुतवान् । कपटः वैद्यः तु म्लानमुखः सन् - 'अद्य मम शिरच्छेदः निश्चितः' इति चिन्तयन् आसीत् ।

तदा राजा तम् उक्तवान् - "भवान् वैद्यशास्त्रं किञ्चिदपि न जानाति । तथापि भवन्तं क्षान्तवान् अस्मि । इतः परं भवान् वैद्यवृत्तिं परित्यज्य अस्माकम् आस्थाने विदूषकपदे तिष्ठतु । युवराजादयः यदा खिन्नाः भवन्ति तदा तेषां मनसः प्रसादनं भवतः कार्यम्" इति ।

एवं शिवदेवः राजास्थाने विदूषकः जातः । 'मया वैद्यविद्या न ज्ञायते' इति अङ्गीकुर्वता तेन वैद्यवृत्तिः परित्यक्ता । काश्चन ग्राम्यचिकित्साः सः जानाति स्म ! ताः अवलम्ब्य सः जनान् हासयन् कांश्चन रोगमुक्तान् कृतवान् आसीत् पूर्वम् ।

शिवदेवस्य विदूषकपदस्वीकारस्य अनन्तरं राजास्थाने सर्वदा उत्साहः एव दृश्यते स्म । राजकुमारः अपि सर्वदा हसन्मुखः भवति स्म । 'हासः अपि औषधायते' इति ततः सर्वे अवगतवन्तः ।

विश्वासानर्हं कार्यम्

प्राचीनकालस्य कथा एषा । जपानदेशे कश्चन भूस्वामी निवसति स्म । पितृपरम्परातः प्राप्ता अपारा सम्पत्तिः आसीत् तस्य । अतः भूस्वामी पूर्वजानां स्तुतिं सर्वदा कुर्वन् कालं यापयति स्म । यद्यपि बहूनि कार्याणि कर्तुं, महाकार्याणि साधयितुं च तस्य सामर्थ्यम् आसीत्, तथापि किमपि न करोति स्म सः । प्रत्युत, पूर्वजानां स्तुतिगीतानि गायन् आनन्देन दिनानि यापयति स्म ।

केचन स्वार्थसाधकाः भूस्वामिनः एतस्याः प्रवृत्तेः लाभं स्वीकर्तुम् उद्युक्ताः अभवन् । ते अपि भूस्वामिनः पूर्वजानां प्रशंसां कुर्वन्ति स्म । कश्चित् वदति स्म - “भवतः पिता महाराजम् एव जितवान् आसीत् । भवतः पितुः पुरतः महाराजः हतप्रभः भवति स्म” इति । अपरः वदति

स्म - “भवतः पितामहः पाण्डित्येन महापण्डितम् एव पराजितवान् आसीत्” इति । अन्यः वदति स्म - “भवतः प्रपितामहः तावत्सुन्दरः आसीत् यत् तं परिणेतुम् अप्सराः अपि अहमहमिकया अग्रे आगच्छति स्म । तदेव सौन्दर्यं भवतः मुखमण्डले अपि विलसति । यदि काचित् अप्सराः भवतः परिणयार्थम् आगच्छति तर्हि न तत्र आश्चर्यम्” इति ।

“आम्, भवद्भिः युक्तम् एव उक्तम् । अस्माकं पूर्वजाः सर्वज्ञाः आसन् इति प्रपञ्चः एव जानाति । तैः अकृतं किमपि कार्यं प्रायः न स्यात् । सर्वशक्तिशालिनः आसन् ते” इति वदति स्म भूस्वामी ।

एवम् एव दिनानि गतानि । एकदा भूस्वामी आत्मानं परितः उपविष्टान् उद्दिश्य अवदत् - “मम पूर्वजैः कर्तुम् अशक्तं कार्यं

किमपि किं भवन्तः निर्देष्टुं शक्नुवन्ति ?
यः तथा निर्दिशति तस्मै शतं सुवर्ण-
नाणकानि दीयन्ते" इति ।

तत्र उपविष्टेषु कोऽपि तादृशं कार्यविशेषं
निर्देष्टुं न शक्तवान् । सर्वे मौनेन स्थितवन्तः
आसन् ।

तत्समये कश्चन निर्धनः कृषिकः तत्र
आगतः । तस्य क्षेत्रे या सस्यवृद्धिः जाता
तस्याः निमित्तम् एकरजतनाणकमितं करं
विहितवान् आसीत् भूस्वामी । 'एतत्
अन्याय्यम्' इति भूस्वामिनं निवेदितवान् सः
कृषिकः ।

"एकस्य रजकनाणकस्य कृते एतावान्
कोलाहलः क्रियते खलु भवता ! शतं
सुवर्णनाणकानि एव अहं दास्यामि भवते ।
किन्तु तदर्थं भवता मत्पूर्वजैः कृतं तादृशम्
एकं महाकार्यं वक्तव्यं, यत्र च अहं विश्वासं
न कुर्याम् । किम् एतत् शक्यते भवता ?"
इति पृष्टवान् भूस्वामी ।

"अवश्यं तादृशं कार्यं वदिष्यामि
अहम् । प्रायः तादृशं कार्यम् अन्येन

भूस्वामिना, राज्ञा वा कृतं न स्यात्" इति
विश्वासेन उक्तवान् कृषिकः ।

तदा आश्चर्यम् अनुभवन् भूस्वामी
अवदत् - "भवता उच्यमानं महाकार्यं
स्यात् । विश्वासानर्हं च स्यात्" इति ।

"अनुमन्यते मया" इति उक्तवान्
कृषिकः ।

"तर्हि तत् कार्यं किम् इति विवृणोतु"
इति सूचितवान् भूस्वामी ।

"भवतः पितामहस्य प्रपितामहः
महाजनः आसीत् । एकदा सः शिबिकायाम्
उपविश्य दूरस्थम् एकं मन्दिरं गतवान् ।
मध्याह्नसमये तेन एकं वनं प्राप्तम् ।
विश्रान्त्यर्थं सः शिबिकातः अवतीर्णः ।
कस्यचित् वृक्षस्य अधः उपविष्टवान् च ।
तदा कश्चन पथिकः अवदत् - 'एतस्मिन्
वृक्षे असङ्ख्याः पक्षिणः वसन्ति । तेषु
कोऽपि पक्षी विष्ठापातनेन भवतः वस्त्रं
मलिनं कुर्यात् । अतः अन्यत्र भवतः
उपवेशनं वरम्' इति । एतत् श्रुत्वा कोपेन
सः भूस्वामी अवदत् - 'अहम् अस्मि

भूस्वामी । किं पक्षिभ्यः भीतेन मया अन्यत्र गन्तव्यम् ? सर्वथा असम्भवम् एतत् । अहम् इतः न अपसरामि' इति ।"

"मम पितामहस्य प्रपितामहेन युक्तम् एव उक्तम् । अस्मद्वंशराजाः स्वतन्त्र-प्रवृत्तिमन्तः । ते अन्यस्य आदेशं कथं वा पालयेयुः ?" इति उक्तवान् भूस्वामी ।

कृषिकः कथनम् अनुवर्तितवान् - "अल्पे एव काले केनचित् पक्षिणा तस्य युतकस्य उपरि विष्टा पातिता । तदा सः सेवकद्वारा अन्यत् युतकम् आनाय्य धृतवान् । पुनः अपरः पक्षी तस्य राङ्गवस्य उपरि विष्टाम् अपातयत् । तदा भूस्वामी सेवकम् आदिष्टवान् यत् एतत् राङ्गवं क्षिप्त्वा अपरम् आनयतु इदि ।"

"एतादृशः व्यवहारः अस्मद्वंशजानां सहजः । तेषां प्रवाससमये महती वस्त्र-पेटिका अपि नीयते स्म एव सेवकैः" इति सगर्वम् उक्तवान् भूस्वामी ।

कृषिकः पुनरपि कथनम् अनुवर्तितवान् - "किञ्चित्कालानन्तरम् अपरः पक्षी विष्टाम् अपातयत् । सा पादरक्षायाः उपरि पतिता । भूस्वामी कोपेन तां पादरक्षां

क्षिप्त्वा सेवकान् कटाक्षेण दृष्टवान् । सेवकाः झटिति अन्यां पादरक्षाम् आनीत-वन्तः" इति ।

"स तु मत्पूर्वजः खलु ? तस्य एतादृशः व्यवहारः न असम्भवः" इति उक्तवान् भूस्वामी ।

कृषिकः पुनः अवदत् - "तदनन्तरम् अन्यः पक्षी विष्टाम् अपातयत् । सा भूस्वामिनः शिरसि पतिता । तदा भूस्वामी आज्ञापितवान् यत् मम एतत् शिरः कर्तयित्वा अन्यत् शिरः आनीय योजयन्तु" इति ।

"सर्वथा असम्भवम् एतत् । मत्पूर्वजः कश्चित् एवम् उक्तवान् इत्यत्र सर्वथा न विश्वसिमि अहम्" इति क्रोधेन उक्तवान् भूस्वामी ।

"अनुगृहीतोऽस्मि प्रभो । मया जयः प्राप्तः । पारितोषिकं दीयताम्" इति उक्त्वा कृषिकः सन्तोषेण कूर्दितवान् । तत्र सम्मिलिताः सर्वे हसन्तः करताडनं कुतवन्तः ।

कृषिकः भूस्वामितः पारितोषिकधनं प्राप्य तं नमस्कृत्य ततः निर्गतवान् ।

एतन्मासे जातः महापुरुषः

शङ्करः

शङ्करवर्येण भारते अन्यदेशेषु च प्राप्तासु प्रशस्तिषु 'आईर् आफ् स्मैल्' इत्येषा एव अतिविशिष्टा, या च पोलेण्ड्देशीयैः बालैः प्रदत्ता । ते १९७७ तमे वर्षे एतस्याः प्रशस्त्याः निमित्तम् अन्ताराष्ट्रियबालस्पर्धायाः आयोजकं शङ्करवर्यं चितवन्तः । एषा प्रशस्तिः वैभवोपेते समावेशे यदा प्राप्ता तदा बालाः शङ्करतः वाग्दानं प्राप्तवन्तः यत् मया बालानां सन्तोषार्थं कार्यं क्रियते इति ।

शङ्करपिङ्गळेवर्यः १९०२ तमे वर्षे जुलैमासस्य ३१ तमे दिनाङ्के द्रावन्कोरुनगरे जन्म प्राप्तवान् । तस्मिन् कुटुम्बे सः जातः तस्मिन् मातुः प्राधान्यं भवति स्म । अतः सः मात्रा, मातामह्या, मातुलेन च सह वासं कृतवान् । सः मातुः एकमात्रपुत्रः आसीत् । अतः पक्षिणः, चित्रपटङ्गाः च तस्य सहचराः आसन् ।

तस्य विद्यालये तदीयः गणिताध्यापकः कदाचित् कासाञ्चित् गणितसमस्यानां परिहारार्थं छात्रान् आदिश्य उत्प्रेष्टिकायाः उपरि पादौ संस्थाप्य आसन्दे उपविश्य निद्रायां मानः अभवत् । तस्मिन् दिने शङ्करवर्येण स्वस्य प्रथमं व्यङ्ग्यचित्रं लिखितम् ।

१९२६ तमे वर्षे सः मुम्बयीनगरे षट्दशवर्षीयतमम् अधीत्य व्यङ्ग्यचित्रलेखनप्रवृत्तिं वर्धितवान् । तस्य प्रथमं व्यङ्ग्यचित्रं दिनपत्रिकायां प्रकाशितं १९३२ तमे वर्षे । यदा 'दि हिन्दुस्तान् टैम्स्' पत्रिकाकार्यालये उद्योगित्वेन नियुक्तिः प्राप्ता तदा 'प्रथमः व्यङ्ग्यचित्रलेखकोद्योगी' इति कीर्तिः निरायासं प्राप्ता तेन ।

भारतं यदा स्वातन्त्र्यं प्राप्नोत् तदा सः भारतस्य अद्वितीयं व्यङ्ग्यचित्रपत्रिकां 'शङ्कर् मीकली' नामिकाम् आरब्धवान् । १९४८ तमे वर्षे मे-मासे तस्याः पत्रिकायाः प्रथमसंस्क्रियायाः उद्घाटनं कुर्वन् प्रधानमन्त्री अतिवन्द्य - 'शङ्करवर्य ! मां चित्रविषयीकरणार्त् मा

दूरीकरोतु' इति । अतः एव इति भाति, ततः आरभ्य १९६४ तमवर्षसमाप्तिः पूर्वं शङ्करवर्यः नेहरूवर्यम् अधिकृत्य सार्धैकसहस्राधिकानि चित्राणि प्रकाशितवान् स्वपत्रिकायाम् ।

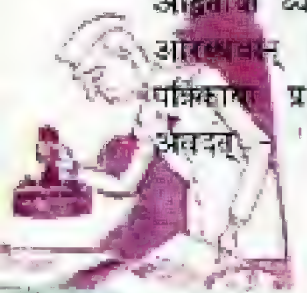
१९४९ तमे वर्षे सः स्वपत्रिकायां प्रकाशितवान् यत् बालैः चित्राणि प्रेषणयोगानि इति । प्रथमा 'बालसञ्चिका' प्रकाशिता डिसेम्बरमासे । अनन्तरवर्षे त्रयोदशदेशेभ्यः चित्राणि आगतानि । एतस्याः अन्ताराष्ट्रियस्पर्धायाः ५२ वर्षाणि अतीतानि सन्ति इदानीम् । शङ्करवर्यः १९५० तमे वर्षे बालचित्राणां प्रदर्शिनीम् आयोजितवान् । बालेषु आत्मविश्वासं पुरयितुं तेन एवं कृतम् । समानस्थले चित्र-लेखनस्पर्धा अपि तेन आयोजिता देहल्याम् । एषा स्पर्धा देहल्यां प्रातिवार्षिकी संवृता ।

बालपुस्तकमण्डलीं स्थापयितुं तेन नवदेहल्यां पञ्चाष्टात्मकं नेहरूभवनं निर्मापितम् । तया संस्थया विविधभाषामयानि शताधिकपुस्तकानि प्रकाशितानि सन्ति । बालेषु निहितं कलाकौशलं लेखनकौशलं च प्रोत्साहयितुं सः 'बालप्रपञ्चः' (चिल्ड्रन्स् वर्ल्ड्) इत्येतां पत्रिकाम् अपि आरब्धवान् १९६८ तमे वर्षे ।

तस्यां बहवः पुत्राः बालानां सर्जनात्मकप्रतिभायाः प्रोत्साहनार्थं विनियुज्यन्ते स्म । १९६५ तमे वर्षे बालानां निमित्तम् एव ग्रन्थालयं चाचनालयं च आरब्धवान् सः ।

कदाचित् तेन हद्दरीदेशाय सालङ्कृतपाञ्चालिकाः प्रेषिताः । ततः आरभ्य तादृशीः विभिन्नपाञ्चालिकाः सङ्गृहीतुं सः उद्युक्तः जातः । नेहरूभवने अन्ताराष्ट्रिय-पाञ्चालिकासङ्ग्रहालयः आरब्धः । तत्र शताधिकदेशेभ्यः सङ्गृहीताः अष्टसहस्राधिकाः (८०००) पाञ्चालिकाः प्रदर्शनार्थं स्थापिताः । एतादृशः प्रदर्शनालयः प्रपञ्चे एव अद्वितीयः ।

शङ्करवर्यः १९८९ तमे वर्षे डिसेम्बरमासस्य २६ तमे दिनाङ्के दिवङ्गतः । बालानां मुखे मन्दहासस्य विलासार्थं तेन प्रयासः कृतः । तत्र सः सफलः इत्यत्र नास्ति खलु अतिशयोक्तिः ?

निर्भयः

कस्मिंश्चित् घनारण्ये जगदम्बा नाम मन्त्रवादिनी निवसति स्म । सा क्रूर-स्वभावा । अरण्यमार्गेण गच्छतः जनान् भययित्वा मारयित्वा च सन्तोषम् अनुभवति स्म सा । तस्याः गुहा मृतानाम् अस्थिपञ्जरैः पूर्णा आसीत् । तेषां मध्ये शयनात् एव सा सुखनिद्रां प्राप्नोति स्म ।

तस्य अरण्यस्य समीपे स्थिते ग्रामे निवसन्तं रमानाथनामकं कदाचित् जगदम्बा मारितवती आसीत् । अतः तस्य ग्रामस्य जनाः अरण्यदिशि दृष्टिपातमपि न कुर्वन्ति स्म ।

रमानाथस्य अनुजः सुधीरः । ग्रामजनाः तद्विषये वदन्ति स्म यत् एतादृशः निर्भीकः युवकः अस्माभिः कुत्रापि न दृष्टः इति । एकदा सुधीरः निर्णीतवान् यत् मया जगदम्बायाः प्राणाः अपहरणीयाः इति । अतः सः कमपि अनुक्त्वा अरण्यं गतवान् ।

यदा सः जगदम्बायाः वासस्थलं प्राप्तवान् तदा सा विशालस्य वटवृक्षस्य अधः उपविष्टवती आसीत् । एषु दिनेषु तया कोऽपि मानवः प्राप्तः न आसीत् । चिरकालानन्तरम् उपस्थितं कञ्चित् मानवं दृष्ट्वा सा नितरां सन्तुष्टा ।

सुधीरः तस्याः समीपं गत्वा अपृच्छत् - “अम्ब ! कुशलिनी खलु भवती ?” इति ।

“आम् । अतः एव खलु अत्र सुखेन उपविशामि ? तदस्तु वत्स ! कुत्र गमनं भवतः ?” इति उपहासपूर्वकं पृष्टवती जगदम्बा ।

“मम नाम सुधीरः इति । गुरुकुले मया सर्वाः विद्याः अधीताः । किन्तु भयं नाम कीदृशम् इति अद्यावधि न ज्ञातम् एव मया । अतः भयस्य परिचायकः कोऽपि लभ्येत वा इति पश्यन् सर्वत्र अटन् अस्मि” इति सहजस्वरेण उक्तवान् सुधीरः ।

“एवम् ! एवं तर्हि योग्यं स्थलं प्राप्तम् अस्ति भवता । अचिरात् एव भयं परिचाय्य परलोकं प्रेषयिष्यामि भवन्तम्” इति अट्टहासं कुर्वती उक्तवती जगदम्बा ।

“परलोकं प्रति किमर्थं गन्तव्यं मया ? किं तत्र भयस्य परिचयः भवेत् ? अहं तु तत्र गन्तुं सिद्धः अस्मि एव । मया श्रुतम् आसीत् यत् भवत्याः रूपं भयजनकम् इति । किन्तु भवती तु परमसुन्दरी अस्ति । अलौकिकं सौन्दर्यं विलसति भवत्याः मुखे । श्वेताः केशाः, दीर्घा नासिका विशाले नेत्रे च भवत्याः सौन्दर्यस्य वर्धकाः सन्ति । एतत् सौन्दर्यं निश्चयेन वर्णनातीतम्” इति प्रशंसां कृतवान् सुधीरः ।

तदा जगदम्बा सन्तुष्टा सती पृष्ठवती - “किं सत्यम् उच्यते भवता ? किम् अहं

वस्तुतः अपि सुन्दरी अस्मि ?” इति ।

“मम वचने विश्वासः नास्ति चेत् भवती दर्पणे स्वयं पश्यतु” इति वदन् स्यूततः एकं दर्पणं निष्कास्य दर्शितवान् सुधीरः । जगदम्बा दर्पणे स्वस्य मुखं दृष्ट्वा नितराम् आश्चर्यचकिता । “वत्स ! भवता उक्तं युक्तम् एव । बहूनां वर्षाणाम् अनन्तरं मया वस्तुस्थितिः अवगता अस्ति । आगच्छतु वत्स ! मधुरं खादयिष्यामि” इति आनन्देन हसन्ती उक्तवती जगदम्बा ।

“मधुरस्य खादनम् अनन्तरम् । आदौ मां भाययतु तावत् । मयि भयम् उत्पादयितुं भवत्याः सामर्थ्यम् अस्ति वा न वा इति पश्यामि तावत्” इति उक्तवान् सुधीरः ।

“रे, यदि अहं भाययेयं तर्हि भवान् प्राणैः वियुक्तः भवेत् । मम सौन्दर्यं प्रशंसितवन्तं भवन्तं मारयितुं मम इच्छा नास्ति” इति उक्तवती जगदम्बा ।

“मयि भयम् उत्पादयितुं सामर्थ्यं नास्ति भवत्याः । अतः एव एवं वदति भवती । इतः परम् अत्र स्थित्या किं प्रयोजनम् ? एषोऽहं गच्छामि तावत्” इति वदन् ततः निर्गन्तुम् उद्युक्तः अभवत् सुधीरः ।

“भोः, अलं गमनेन । मया सह आगच्छतु तावत्” इति वदन्ती जगदम्बा तं गुहायाः अन्तः नीतवती ।

तत्र गतः सुधीरः अस्थ्यां राशिम् एव दृष्टवान् । “एतेषु मम सहोदरस्यापि अस्थीनि स्युः” इति चिन्तयन् सः क्षणकालं नेत्रे निमीलितवान् ।

तदा जगदम्बा हसन्ती उक्तवती - “भोः,

एतेषु कस्मैचिदपि मया न विषं दत्तं, न वा वाणप्रयोगः कृतः । बुद्धिमन्तः सङ्केतमात्रेण वस्तुस्थितिम् अवगच्छन्ति इति श्रूयते । भवान् बुद्धिमान् । अतः एतस्य सर्वस्यापि दर्शनात् एव भवान् अवगतवान् स्यात् यत् अहं कीदृशी मन्त्रवादिनी इति । एतेषाम् अस्थनां दर्शनात् एव भवान् मम सामर्थ्यम् अवगतवान् स्यात् खलु ?" इति ।

"एते कोमलहृदयाः स्युः । भीरवः अपि स्युः । अहं न तादृशः । मम तु हृदयं सिंहस्य इव सुदृढम्" इति उक्तवान् सुधीरः ।

एतत् श्रुत्वा क्रुद्धा जगदम्बा - "मरणम् एव आलिङ्गितुम् इच्छन्तं को वा रक्षेत्" इति वदन्ती कमपि मन्त्रं जपितवती ।

अनन्तरक्षणे सा व्याघ्रमुखी पक्षिकाया च जाता । सा नखमयेन पादेन सुधीरं गृहीत्वा आकाशे डयनम् आरब्धवती । किञ्चित्कालं तं ध्रामयित्वा भूमिम् आगता सा कमपि मन्त्रं पठित्वा पूर्वतनं रूपं प्राप्तवती ।

सुधीरः तु यथापूर्वम् आसीत् । तस्य मुखे भयस्य चिह्नम् अपि न आसीत् । न सः प्राणरक्षणार्थं प्रयत्नं कृतवान्, न वा पराजयम् अङ्गीकृतवान् । तस्य साहसशीलतां दृष्ट्वा आश्चर्यचकिता जगदम्बा उक्तवती - "भवान् इतोऽपि जीवति ! मया चिन्तितम् आसीत् - भवान् मृतः स्यात् इति" इति ।

"मरणसम्भावना कथम् ? भवती आकाशे विहारं कारितवती यत् ततः मया महान् सन्तोषः अनुभूतः । धन्यवादाः भवत्यै" इति उक्तवान् सुधीरः ।

तस्य वचनं श्रुतवत्याः मन्त्रवादिन्याः कोपः नितरां प्रवृद्धः । सा अपरस्य मन्त्रस्य जपम् आरब्धवती ।

तदा सुधीरः ताम् उपहसन् उक्तवान् - "भवत्याः समीपे मन्त्राणां ग्रन्थिः एव स्यात् । तथापि भवती मां गतप्राणं कर्तुं तु न शक्तवती । पुनरपि प्रयत्नः क्रियताम् । यदि इदानीम् अपि भवत्याः एव पराजयः तर्हि भवती माम् एकं मन्त्रं बोधयेत् । किम् एषः नियमः अङ्गीक्रियते भवत्या ?" इति ।

जगदम्बा एतं नियमम् अङ्गीकृत्य अस्थिपञ्जररूपं प्राप्तवती । तस्याः शरीरतः असङ्ख्याः घोरसर्पाः निर्गताः । तथापि सुधीरः न भीतः । सः हसन् एव अवदत् - "अम्ब ! पराजयः भवत्याः । इदानीं भवती मां कञ्चित् मन्त्रं पाठयेत्" इति ।

“भवतः मनः पाषाणखण्डायते” इति वदन्ती पूर्वतनरूपं प्राप्तवती जगदम्बा ।

क्षणकालं विचिन्त्य सा - “अस्तु, भवन्तम् एकं मन्त्रं बोधयिष्यामि । मन्त्रवादिन्यः वचनपालिकाः इत्येतत् निरूपयिष्यामि” इति उक्त्वा सुधीरम् एकं मन्त्रम् उपदिष्टवती ।

तदा सुधीरः कोपेन अवदत् - “एषः मन्त्रः वृश्चिकात् रक्षेत् । एतादृशस्य अल्पस्य मन्त्रस्य ज्ञानतः मम कः लाभः ?” इति ।

“अये अविवेकिन् ! भवाद्दृशं किं महामन्त्रम् उपदिशेयम् ?” इति कोपेन एव पृष्टवती जगदम्बा ।

“अम्ब ! मम पितामही वदति स्म - मन्त्रवादिन्यः यत्किमपि रूपं धर्तुं शक्नुवन्ति, किन्तु न कदापि वृश्चिकरूपम् इति । भवती वृश्चिकरूपं प्राप्तुं न शक्नुयात् खलु ?” इति अवदत् सुधीरः ।

एतत् श्रुत्वा नितरां क्रुद्धा जगदम्बा - “अहो, कियत् धाष्टर्यं भवतः ! मम सामर्थ्यातिशयविषये एव भवतः सन्देहः !! किं भवान् मां सामान्यां मन्यते ? पश्यतु

मम सामर्थ्यम्” इति वदन्ती वृश्चिकरूपं धृत्वा सुधीरं दंष्ट्रम् आगता ।

तावता सुधीरः तया एव बोधितं वृश्चिकनिवारणमन्त्रं जपित्वा आत्मानं रक्षितवान् । तथैव झटिति पादाभ्यां तं वृश्चिकं मारितवान् च ।

विजयं प्राप्य सुधीरः नितरां सन्तुष्टः । तावता अस्थिपञ्जररूपं गताः सर्वे जीवधारणं कृत्वा समूहरूपेण गुहातः बहिः आगताः । तेषु सुधीरस्य अग्रजः अपि आसीत् । तं दृष्ट्वा सुधीरः महता आनन्देन आलिङ्गितवान् । अग्रजः भयेन इतस्ततः पश्यन् उक्तवान् - “अत्र क्वचित् मन्त्रवादिनी निलीर स्थिता स्यात् । वयं शीघ्रं निर्गच्छाम” इति ।

तदा सुधीरः मृतं वृश्चिकं प्रदर्श्य - “एषा एव मन्त्रवादिनी । न जीवति इदानीं सा” इति अवदत् । प्रवृत्तं सर्वं सङ्क्षेपेण न्यवेदयत् च । एतेन नितरां सन्तुष्टाः ते सुधीरं स्कन्धे आरोप्य नृत्यन्तः जयघोषं कुर्वन्तः “सुधीरात् भयम् अपि विभेति” इति वदन्तः ग्रामं प्रति प्रस्थितवन्तः ।

श्वश्रुवाः अस्वास्थ्यम्

रवीन्द्रः यदा पञ्चवर्षीयः आसीत् तदा एव तदीयः पिता दिवङ्गतः । तदारभ्य तस्य माता कल्याणी अनुशासनपूर्वकं पुत्रस्य पालनं पोषणं च कृतवती । रवीन्द्रः अपि मनःपूर्वकं पठन् कस्मिंश्चित् कार्यालये उद्योगं प्राप्तवान् । रवीन्द्राय पुत्रीं दातुं बहवः अग्रे आगताः । वरदक्षिणाम् अपि दातुं सिद्धाः आसन् ते ।

एकदा मन्दिरं गतवती कल्याणी सुधया मिलितवती । तत्र सुधा कल्याणीम् उद्दिश्य - "कल्याणि ! भवती कदापि वरदक्षिणायाः अपेक्षां मा करोतु । निर्धनकुटुम्बे जाता बधूः एव चेतव्या भवत्या । वरदक्षिणायाः इच्छया अहं भूस्वामिनः पुत्रीं स्नुषात्वेन आनीतवती । तस्य फलम् इदानीम् अनुभवन्ती अस्मि । मम स्नुषा सर्वदा मम उपेक्षां करोति । कटुवचनैः सर्वदा खेदं जनयति" इति वदन्ती अञ्जलेन अश्रुणि मार्जितवती ।

सुधायाः वचनैः कल्याणी प्रभाविता अभवत् । सख्याः वचनानि सर्वदा तस्याः कर्णे गुञ्जन्ति स्म । एकदा सायं मन्दिरं गतवती कल्याणी मधुरस्वरेण कीर्तनं कुर्वती काञ्चित् कन्यां दृष्टवती । तस्याः मुखे विशिष्टा कान्तिः आसीत् । यदा सा कन्या प्रसादं स्वीकृत्य गतवती तदा कल्याणी अर्चकस्य समीपं गत्वा तस्याः कन्यायाः विषये विवरणं पृष्ठवती ।

तदा अर्चकः - "किं भवती तां न जानाति ? भूस्वामिनः गृहे लिपिकाररूपेण कार्यं कुर्वतः गोविन्दवर्यस्य पुत्री सा । गोविन्दः अदृष्टहीनः । तस्य आर्थिकस्थितिः नितरां शोचनीया अस्ति । पुत्र्याः विवाहं कर्तुम् अपि न शक्नोति सः । तस्याः नाम रत्ना" इति अवदत् ।

'एषा एव मम स्नुषा भवितुं योग्या' इति कल्याण्यै अभ्यासत । तदर्थं स्वयं कल्याणी एव यत्नरता अभवत् । अतः मासाभ्यन्तरे

एव रत्ना-रवीन्द्रयोः विवाहः सम्पन्नः ।

पतिगृहम् आगता रत्ना श्वश्र्वाः चरण-
स्पर्शं कृत्वा - “भवती मम भाग्यदेवता ।
भवत्याः वचनम् अक्षरशः पालयिष्यामि
अहम् । इतःपरं भवती पाकशालायाः दिशि
न आगच्छतु । सदा विश्रान्तिसुखम् अनु-
भवतु । भवत्याः सेवया आनन्दम्
अनुभवयिष्यामि अहम्” इति अवदत् ।

कल्याणी स्नुषायाः उत्तमगुणेन नितरां
प्रसन्ना । तद्दिनतः सा सुखेन जीवनयापनम्
आरब्धवती । रत्ना अपि मातरि इव तस्याम्
आदरं प्रदर्शयति स्म ।

ततः षण्मासानाम् अनन्तरं कल्याणी
अस्वस्था अभवत् । वैद्याः बहुधा परीक्षां
कृतवन्तः । किन्तु कल्याण्याः अस्वास्थ्यस्य
कारणं तैः न ज्ञातम् एव । उत्थाने उपवेशने
चापि महत् कष्टम् अनुभवति स्म सा ।

सर्वदा तया श्रान्तिः अपि अनुभूयते स्म ।
शरीरे वेदना अपि भवति स्म इत्यतः सा
नितरां दुर्बला जाता । लघुभिः अपि
कारणैः सा कोपम् अनुभवति स्म । वैद्याः
तस्याः चिकित्सां कर्तुम् अशक्ताः अभवन् ।

कदाचित् सायं श्वासोच्छ्वासकरणे अपि
क्लेशम् अनुभवन्ती सा रत्नाम् आहूय
अवदत् - “पौत्रस्य पौत्र्याः वा दर्शनात्
पूर्वमेव मम प्राणाः निर्गच्छन्ति इति भाति ।
मम ललाटे तादृशं भाग्यं लिखितं नास्ति
इति मन्ये” इति ।

तद्दिने रात्रौ रत्ना अश्रूणि स्नावयन्ती
पतिम् उद्दिश्य - “भवतः मातुः कष्टं द्रष्टुं न
शक्नोमि । श्वः एव तां नगरं प्रति नीत्वा
उत्तमवैद्याय दर्शयतु” इति उक्तवती ।

परेद्यवि रवीन्द्रः मात्रा सह नगरं
गतवान् । तद्दिने सायं रत्नायाः पितृभगिन्याः
पुत्रः गिरीशः रत्नाय मेलितुम् आगतवान् ।
रुदती रत्ना श्वश्र्वाः अस्वास्थ्यवार्तां
श्रावयित्वा - “श्वश्र्वा विना अहं जीवितुं न
शक्नोमि” इति अवदत् ।

“कार्यान्तरवशात् नगरं गतवान्
आसम् । ‘भवती द्रष्टव्या’ इति इच्छा
अभवत् । अतः अहम् आगतः । भवत्याः
श्वश्र्वाः पत्युः च आगमनानन्तरं पुनः
आगमिष्यामि । भवत्याः श्वश्र्वाः
अस्वास्थ्यं निवारयितुं प्रयत्नं करिष्यामि”
इति उक्त्वा गतवान् गिरीशः ।

दिनद्वयानन्तरं कल्याणी रवीन्द्रः च
नगरात् प्रत्यागतौ । तत्रापि वैद्याः सर्वविध-
परीक्षाः कृत्वा - “एषा केनाऽपि रोगेण

ग्रस्ता नास्ति' इति अवदन् ।

तद्दिने सायं गिरीशः तत्र आगतवान् ।
रत्ना तं प्रार्थितवती - "मम श्वश्रू परीक्ष्य किं
जातम् अस्ति इति कृपया सूचयतु" इति ।

गिरीशः कल्याण्याः नेत्रे जिह्वां च
परीक्ष्य - "भवती सदा महतीं श्रान्तिम्
अनुभवति खलु ? कस्मिंश्चित् अपि कार्ये
रुचिः न स्यात् खलु !" इति अपृच्छत् ।

तदा कल्याणी - "आम् ! मञ्चात्
अवतीर्य चत्वारि पदानि अग्रे गन्तुम् अपि
क्लेशम् अनुभवन्ती अस्मि । भोजनं तु
सर्वथा न रोचते । जिह्वायाः रुचिरेव नष्टा
अस्ति" इति अवदत् ।

"भवती शीघ्रं कोपं प्राप्नुवती स्यात् ।
मनसः समाधानम् अपि न स्यात् खलु ।
यतः एतस्य रोगस्य लक्षणानि तथैव
भवन्ति" इति उक्तवान् गिरीशः ।

नाडीं परीक्ष्य रोगस्य लक्षणानि कथयन्तं
गिरीशम् आश्चर्येण निर्निमेषं पश्यन्ती
आसीत् कल्याणी । सा तस्य प्रशंसां कुर्वती
- "भवान् तु पूर्वमेव सर्वम् ज्ञातवान् इव
मम रोगलक्षणानि यथावत् कथयन् अस्ति ।
पुत्र ! मम कोऽपि रोगः नास्ति इत्येव सर्वेषां
वैद्यानां मतम्" इति उक्तवती ।

गिरीशः स्वस्य स्यूतात् सुन्दरम् एकं
करण्डकं निष्कास्य कल्याण्यै यच्छन् -
"अस्मिन् करण्डके चूर्णम् अस्ति । प्रतिदिनं
द्विवारं किञ्चित् चूर्णं भोजनानन्तरं मुखे
स्थापयतु । चूर्णं किञ्चित् एव स्वीकर-
णीयम् । एतेन सह अन्यत् अपि किञ्चित्
करणीयं भवत्या । वाटिकायां स्थितानां

सस्यानां कृते जलसेचनं करणीयम् ।
शिवमन्दिरं प्रति प्रतिदिनं गन्तव्यं वेगेन ।
एतत्सर्वं कृतं चेत् सप्ताहाभ्यन्तरे रोग-
लक्षणानि अदृश्यानि भविष्यन्ति" इति ।

गिरीशेन दत्तं चूर्णं कल्याणी यथानिर्देशं
स्वीकृतवती । सा वाटिकायां कार्यं
कृतवती । मन्दिरं प्रति वेगेन गतवती अपि ।

गिरीशस्य सूचनानुसारं रवीन्द्रः एकदा
मातरम् - "अम्ब ! रत्नया कृतः पाकः मह्यं
न रोचते । खादनस्य इच्छा एव न भवति ।
जिह्वायाः रुचिग्रहणसामर्थ्यं नष्टम् अस्ति
इति भाति । न्यूनातिन्यूनम् एकवारं वा
भवती पाकं करोतु । दिने सकृत् वा सम्यक्
भोजनं करोमि" इति अवदत् ।

पुत्रस्य वचनैः अतीवप्रसन्ना कल्याणी
पाकम् आरब्धवती । पक्षाभ्यन्तरे स्वस्थता-
भावः अनुभूतः तया । क्रमशः सा

क्रियाशीला अभवत् । एकदा सायं कल्याणी मन्दिरं गतवती आसीत् । तदा तत्र आगतः गिरीशः रत्नायाः श्वश्र्वाः स्वास्थ्यविषये विचारितवान् ।

तदा रत्ना अपृच्छत् - “भवतः औषधेन महत् परिवर्तनं कृतम् । भवान् वैद्यः तु न । तथापि प्रभावशालि औषधं दातुं कथं भवान् समर्थः अभवत् ? तस्याः रोगस्य निदानं कथं ज्ञातं भवता ?” इति ।

तदा उच्चैः हसन् अवदत् गिरीशः - “अहं वैद्यशास्त्रं न अधीतवान्, किन्तु मानवानां मनसः भावनाः सम्यक् एव अवगच्छामि । रोगिणः रोगस्य अपगमने वैद्ये विश्वासः प्राधान्यम् आवहति । ‘एषः वैद्यः निश्चयेन मम रोगं दूरीकरिष्यति’ इति भावः रोगिणः मनसि स्यात् । अहं भवत्याः श्वश्र्वाः मनसि एतादृशभावस्य जागरणं कारितवान् । अतः एव लक्ष्यप्राप्तौ सफलः अभवम् । भवत्याः श्वश्रुः केनाऽपि रोगेण पीडिता नास्ति ।

तस्याः रोगः मानसिकः । एकमात्रस्य पुत्रस्य विवाहकारणेन सामान्यतः सर्वाः अपि एतादृशरोगेण ग्रस्ताः भवन्ति । ‘गृहे इतः परम् अस्माकम् आवश्यकता समाप्ता, पुत्रः हस्तच्युतः अभवत्’ इति ताः चिन्तयन्ति । तादृश्यः आत्मानं रोगग्रस्तां भावयन्ति । मया दत्ते औषधे शर्करया सह मिश्रितं पिष्टमात्रम् आसीत् । इतःपरं कदापि ‘विश्रान्तिम् अनुभवतु’ इति श्वश्रुं भवती मा वदतु । उभे अपि मिलित्वा कार्यं कुरुताम् । सर्वदा भवती तां पृष्ट्वा एव कार्यं करोतु । ‘मम अत्र नितान्तम् आवश्यकता अस्ति’ इति अनुभवः तया प्राप्तव्यः । अतः तदनुसारं भवती व्यवहारं करोतु । तदा एव सा क्रियाशीला स्थास्यति” इति ।

देहल्याः उपरि स्थित्वा गिरीशस्य वचनानि श्रुतवान् रवीन्द्रः - “भवतः उपकारः सर्वदा स्मर्यते मया । मात्रे भवान् नूतनं जन्म दत्तवान् इव” इति उक्त्वा स्नेहेन गिरीशस्य हस्तौ गृहीतवान् ।

६४. धृतराष्ट्रस्य मरणम् महाभारतम्

धृतराष्ट्रः अतिथिभ्यः महता आदरेण कन्द-मूल-फलानि समर्पितवान् । अतिथीनां वासार्थम् उत्तमं प्रबन्धं कारितवान् । तद्दिने रात्रौ पाण्डवाः मातरं परितः शयनं कृतवन्तः ।

परेद्यवि ते सर्वे महिलाभिः, पुरोहितवर्गेण च सह समीपस्थानि प्रेक्षणीयानि आश्रमस्थलानि द्रष्टुं गतवन्तः । तत्र तैः यज्ञकुण्डानि दृष्टानि । कुण्डेषु अग्निः ज्वलति स्म । यज्ञकुण्डस्य पुरतः उपविश्य मुनयः होमकरणे निमग्नाः आसन् । तत्र अनेकविधाः प्राणिनः,

विविधाः पक्षिणः च स्वेच्छया विहरन्ति स्म । पाण्डवाः आश्रमे अटनं कृतवन्तः । अन्ते सर्वे सन्तुष्टाः सन्तः धृतराष्ट्रस्य समीपं प्रतिगतवन्तः ।

तदा एव व्यासमहर्षिः शिष्यैः सह तत्र उपस्थितः अभवत् । सः धृतराष्ट्रम् अवदत् - "राजन् ! वनवासः सुखप्रदः अस्ति खलु । पुत्रशोकेन भवान् व्यथितः तु नास्ति खलु ? भवतः कारणतः गान्धारी कष्टं तु अनुभवन्ती नास्ति खलु ? कुन्त्या भवतोः सेवा क्रियमाणा अस्ति खलु ? अत्र भवतः कष्टं किमपि नास्ति इति भावयामि" इति ।

अनन्तरं व्यासः विदुरस्य जन्मवृत्तान्तस्य रहस्यं श्रावितवान् - "विदुरः एव वास्तवतया युधिष्ठिरः । माण्डवमुनेः शापस्य कारणतः यमराजः विदुरजन्म प्राप्तवान् । स एव यमराजः स्वस्य योगबलेन युधिष्ठिरे ऐक्यम् आप्नोत् । तदर्थं सः स्वस्य योगबलस्य उपयोगं कृतवान्" इति ।

पाण्डवाः परिवारजनैः सह तस्मिन् आश्रमे मासं यावत् वासं कृतवन्तः । पुनः एकदा व्यासमहर्षिः तत्र आगतवान् । अनेकाः कथाः उक्त्वा सर्वेषां मनोरञ्जनं कृतवान् । अत्रान्तरे नारदः, पर्वतः, देवलः, विश्वावसुः, तुम्बुरः, चित्रसेनश्च तत्र आगतवन्तः । युधिष्ठिरः सर्वेषाम् उचितम् आदरसत्कारं कृतवान् । तदा तत्र व्यासः,

अन्ये अतिथयः, पाण्डवाः, धृतराष्ट्रः, गान्धारी, कुन्ती, द्रौपदी, सुभद्रा इत्यादयः आगत्य उपविष्टवन्तः । प्राचीनानां महर्षीणां, देवानाम्, असुराणां च कथाः श्रुताः श्राविताः च ।

एकदा धृतराष्ट्रः व्यासमहर्षिम् उद्दिश्य स्वस्य हृदयम् अवदत् - "भवतः आगमनेन मम जन्म सफलम् अभवत् । परलोकस्य विषये मम सर्वथा भयं नास्ति । किन्तु मम एका एव चिन्ता अस्ति । युद्धे मृताः मम पुत्राः पौत्राः च कीदृशं लोकं प्राप्तवन्तः इति अहं न जानामि । अहर्निशम् एषा चिन्ता मां बाधते । अतः मम मनः अशान्तम् अस्ति" इति ।

धृतराष्ट्रस्य मुखतः यदा एतादृशानि वचनानि निर्गतानि तदा गान्धारी दुःखं सोढुम् अशक्ता । तया सह कुन्ती, द्रौपदी, सुभद्रा, इतरस्त्रियः चापि रोदनं कृतवत्यः ।

गान्धारी साञ्जलिः व्यासं प्रणम्य अवदत् - "मम पुत्राणां मरणानन्तरं षोडश वर्षाणि अतीतानि । तदारभ्य मम पतिः अहर्निशं तेषां निमित्तं विलपन् अस्ति । द्रौपदी अपि स्वस्य भ्रातॄणां पुत्राणां च स्मरणं कुर्वती रोदिति । सुभद्रा अभिमन्योः निमित्तं रोदिति । भूरिश्रवसः पत्नी श्वशुरस्य, पत्न्युः, पुत्राणां च मरणकारणतः रोदिति । एतेषां सर्वेषां दुःखनिवारणस्य कोऽपि उपायः अस्ति चेत् सूचयतु" इति ।

व्यासः कुन्तीम् अपृच्छत् - "भवत्याः मनसि किमपि दुःखम् अस्ति किम् ?" इति ।

सा अवदत् - “अहं कर्णनिमित्तं विलापं कुर्वती अस्मि” इति ।

तदा व्यासः गान्धारीम् अवदत् - “भवती स्वपुत्रं बान्धवान् च द्रक्ष्यति । कुन्तीदेवी कर्णं, सुभद्रां अभिमन्युं, द्रौपदी पितरं भ्रातृन् पुत्रान् च द्रक्ष्यति । मम मनसि पूर्वमेव एषः विचारः आसीत् । भवत्या कुन्त्या चापि सः एव विचारः प्रकटितः । भवत्या कस्मिंश्चित् अपि विषये दुःखितया भवितव्यं नास्ति । महाभारतयुद्धे ये मृताः ते तु देवाः, राक्षसाः वा आसन् । धृतराष्ट्रः कश्चित् गन्धर्वराजः अस्ति । पाण्डुराजः मरुद्गणैः सम्बद्धः । विदुरः युधिष्ठिरश्च यमराजस्य अंशेन जातौ । तथैव दुर्योधनः कलिः आसीत् । शकुनिः च द्वापरः आसीत् । दुःशासनादयः सर्वे राक्षसांश-युक्ताः सन्ति । वायोः अंशेन भीमः, नरनामकस्य महर्षेः अंशेन अर्जुनः, अश्विनीदेवयोः अंशेन नकुलसहदेवौ, चन्द्रस्य अंशेन शिखण्डी च जन्म प्राप्तवन्तः आसन् । तथैव बृहस्पतेः अंशेन द्रोणः, शङ्करस्य अंशेन अश्वत्थामा च जन्म प्राप्तवन्तौ आस्ताम् । भीष्मः अष्टसु वसुषु अन्यतमः । भवन्तः सर्वे विना विलम्बं भागीरथीतटं गच्छन्तु । युद्धे मृतानां सर्वेषां दर्शनं कारयित्वा अहं भवतां दुःखं निवारयिष्यामि” इति ।

एतानि वचनानि श्रुत्वा सर्वे हर्षनिर्भराः अभवन् । अनुक्षणं सर्वे गङ्गातटं प्रति गतवन्तः । धृतराष्ट्रः पाण्डवैः मुनिभिः च सह तत्र गतवान् । तदा व्यासः गङ्गायां

निमज्ज्य युद्धे मृतान् पाण्डवयोधान्, कौरव-योधान् च उच्चस्वरेण आकारितवान् । अनुक्षणं नद्याः तटे महान् कोलाहलः श्रुतः । भीष्मद्रोणादयः एकैकशः नदीतीरं प्रति आगतवन्तः । विराटः, द्रुपदः, उपपाण्डवाः, अभिमन्युः, घटोत्कचः, कर्णः, दुर्योधनः इत्यादयः वीराः येन वेषेण, यत् वाहनम् आरुह्य युद्धभूमिं गतवन्तः आसन् तेन एव वेषेण, तदेव वाहनम् आरुह्य गङ्गाजलतः उपरि आगतवन्तः । इदानीं तेषु शत्रुता काऽपि अवशिष्टा न आसीत् । व्यासः स्वस्य तपोबलेन धृतराष्ट्राय दृष्टिं दत्तवान् । गान्धारीधृतराष्ट्रौ स्वस्य बान्धवान् द्रष्टुं समर्थौ अभवताम् । मृताः वीराः पुनश्च प्रकटिताः अभवन् यत् तत् दृष्ट्वा अन्ये अपि

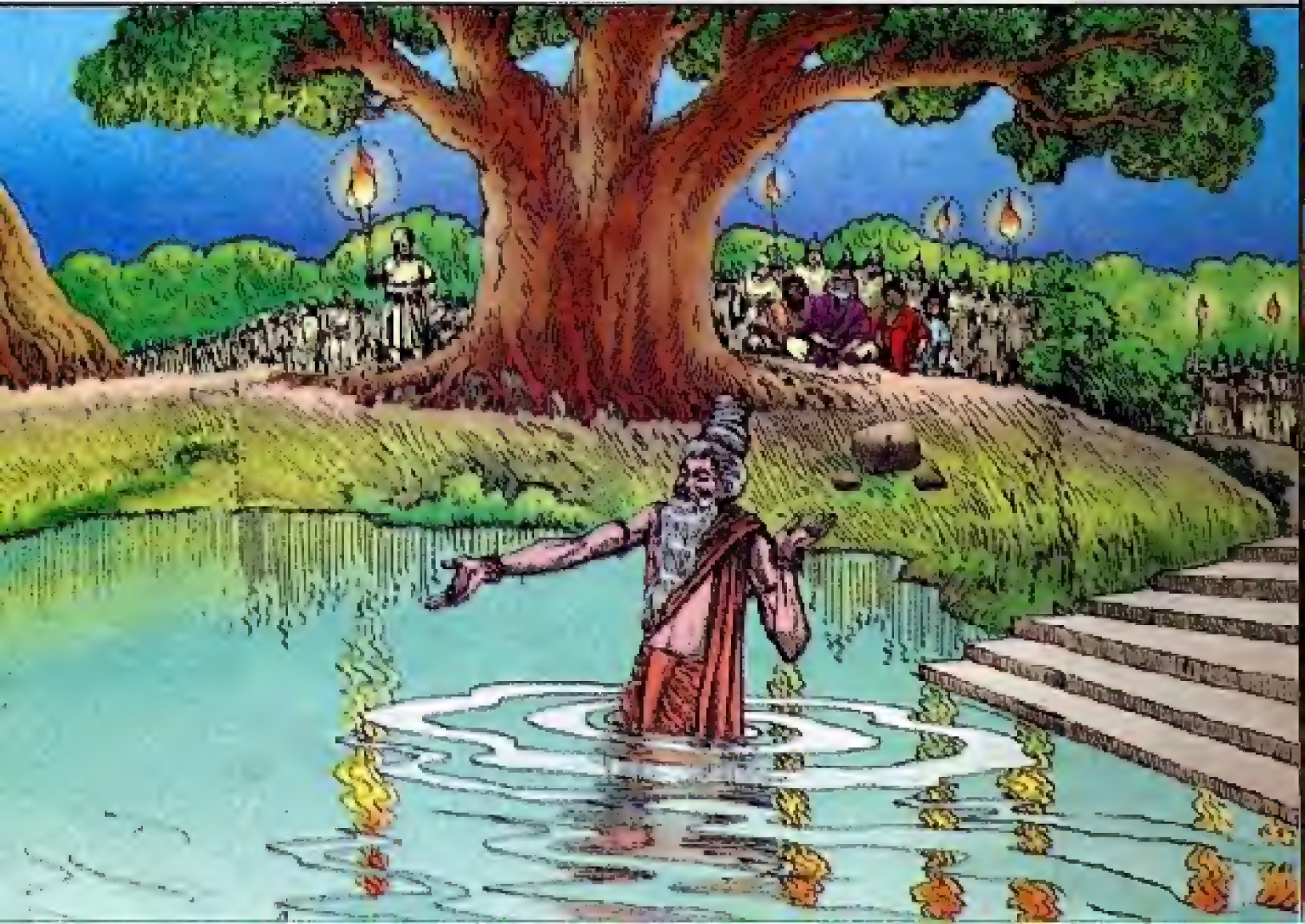
पुलकिताः अभवन् ।

जीविताः सर्वे मृतैः सह मिलित्वा
अनुपमम् आनन्दं प्राप्तवन्तः । तां रात्रिं
सर्वेऽपि प्रसन्नतापूर्वकं यापितवन्तः ।
अनन्तरदिने उषसि मृतात्मानः गङ्गां प्रविश्य
अदृश्याः अभवन् ।

अनन्तरं व्यासः जीविताः कौरवनारीः
अवदत् - “भवतीषु या काचित् पत्या सह
यदि परलोकं गन्तुम् इच्छति तर्हि सा नदीं
प्रविशतु” इति ।

तदा धृतराष्ट्रस्य सर्वाः स्नुषाः श्वशुरस्य
श्वश्र्वाः च अनुमतिं स्वीकृत्य गङ्गानदीं
प्रविष्टवत्यः ।

एतस्याः घटनायाः अनन्तरं धृतराष्ट्रस्य
दुःखं पूर्णरूपेण उपशान्तम् अभवत् । सः
शान्तचित्तेन स्वस्य आश्रमं प्रति गतवान् ।
मासतः तत्रैव वासं कृतवतः पाण्डवान् सः
सूचितवान् यत् भवन्तः हस्तिनापुरं गत्वा
शासनकार्यं निर्वहन्तु इति । ततः गमनस्य
इच्छा युधिष्ठिरस्य मनसि न आसीत् एव ।
राज्यशासनस्य इच्छा अपि न आसीत् ।
युधिष्ठिरस्य इव सहदेवस्य अपि मनसि
कुन्तीं त्यक्त्वा गमनस्य इच्छा न आसीत् ।
किन्तु कुन्ती 'हस्तिनापुरं गच्छन्तु' इति
सर्वान् अनुरोधपूर्वकं सूचयन्ती आसीत् ।
अतः अनन्यगतिकतया तैः प्रतिगन्तव्यम्

अभवत् । धृतराष्ट्रः सर्वान् पाण्डवान्
आलिङ्ग्य सर्वेषां शुभप्रयाणम् आशंसित-
वान् । तदा युधिष्ठिरः सपरिवारं हस्तिनापुरं
प्रति गतवान् ।

अनन्तरं कदाचित् युधिष्ठिरं द्रष्टुं नारदः
आगतवान् । युधिष्ठिरः आदरपूर्वकं तस्य
स्वागतं कृत्वा कुशलादिकं पृष्ठवान् ।

ततः नारदः अवदत् - "अहं गङ्गातटस्य
तपोवनानि दृष्ट्वा प्रत्यागच्छन् अस्मि" इति ।

तदा युधिष्ठिरः अपृच्छत् - "किं भवान्
मम पितृव्यं दृष्टवान् ? कथम् अस्ति सः ?
गान्धारीकुन्तीसञ्जयादयः सर्वे कथं
सन्ति ?" इति ।

उत्तररूपेण नारदः अवदत् - "युधि-
ष्ठिर ! ततः भवतां प्रत्यागमनस्य अनन्तरं
धृतराष्ट्रः, गान्धारी, कुन्ती च कुरुक्षेत्रतः

गङ्गाद्वारं प्रति गतवन्तः । सञ्जयः,
याजकब्राह्मणाः च अग्निहोत्रं नीतवन्तः ।
गङ्गायाः तीरे भवतः पितृव्यः वायुमात्रस्य
भक्षणं कुर्वन् षण्मासान् कठोरं तपः
आचरितवान् । गान्धारी जलमात्रस्य ग्रहणं
करोति स्म । कुन्ती मासं यावत् निरशन-
व्रतम् आचरितवती । सञ्जयः दिने
एकवारमेव भोजनं करोति स्म । याजकाः
अनवरतम् अग्निहोत्रं कुर्वन्ति स्म । तदनन्तरं
धृतराष्ट्रः कस्याऽपि साहाय्यं विना अरण्ये
भ्रमणम् आरब्धवान् । गान्धारी, कुन्ती च
तम् अनुसरतः स्म । कुन्तीदेवी सर्वदा
गान्धार्याः योगक्षेमं निर्वहति स्म । एकदा
धृतराष्ट्रः गङ्गास्नानं समाप्य आश्रमं प्रति
निवर्तमानः आसीत् । तदा वायुः न वाति
स्म । क्षणाभ्यन्तरे अरण्यम् अग्निना
आवृतम् अभवत् । दावानलं सन्निहितं दृष्ट्वा
धृतराष्ट्रः सञ्जयम् अवदत् - "भवान्
अनुक्षणं यत्र अग्निः नास्ति तस्यां दिशि
गच्छतु । अहम् अस्मिन् एव अग्नौ दग्धः
भूत्वा उत्तमलोकं प्राप्स्यामि । मम एषः
आदेशः भवता पालनीयः एव" इति ।

सञ्जयः अत्यन्तम् कातरतया - "राजन् !
अग्नौ भवतः दहनम् अहं न इच्छामि ।
अग्निः सर्वाभ्यः दिग्भ्यः व्याप्नुवन् अस्ति ।
इदानीं किं करवाव ?" इति अपृच्छत् ।

धृतराष्ट्रः - "सञ्जय ! तपस्विनः वायु-
जलाग्निषु अन्यतमेन येन केनचिदपि
कल्प्यमानं मरणं स्वागतीकर्तुं सन्नद्धाः
तिष्ठन्ति । विना विलम्बं भवान् इतः
निर्गच्छतु" इति आदिष्टवान् ।

सञ्जयः धृतराष्ट्रं गान्धारीं कुन्तीं च श्रद्धापूर्वकं नमस्कृत्य तान् 'योग-समाधिस्थाः भवन्तु' इति निवेदितवान् । त्रयः अपि तथैव कृतवन्तः । तेषां शरीराणि दग्धानि अभवन् । सञ्जयः दावानलात् आत्मानं संरक्ष्य गङ्गातटम् आगत्य मया मिलितवान् । मां प्रवृत्तं समग्रम् उक्त्वा सः हिमालयस्य दिशि गतवान्" इति ।

एतां वार्तां ज्ञात्वा पाण्डवाः नगरवासिनः च शोकसागरे निमग्नाः । नारदः युधिष्ठिरं सान्त्वयन् अवदत् - "दावानलस्य कारणी-भूतः अग्निः धृतराष्ट्रस्य एव आसीत् । स्वस्य अग्निना एव मृत्युं प्राप्तवान् इत्यतः सः उत्तमलोकं प्राप्तवान्" इति ।

युधिष्ठिरः गङ्गानदीसमीपं गत्वा मृतेभ्यः जलतर्पणं दत्तवान् । अनन्तरं श्राद्धादिकं कृत्वा तेन द्वादशे दिने दानानि कृतानि । महाभारतयुद्धस्य अष्टादशानां वर्षाणाम् अनन्तरं धृतराष्ट्रस्य मृत्युः अभवत् । तेषु अन्तिमानि त्रीणि वर्षाणि सः वने वसन् यापितवान् आसीत् ।

धृतराष्ट्रस्य मरणानन्तरम् अष्टादश वर्षाणि यावत् युधिष्ठिरः शासनं कृतवान् ।

तदा एव कश्चन भयङ्करः विषयः तेन श्रोतव्यः अभवत् - "मुसलस्य कारणतः सर्वेषां यादवानां मरणम् अभवत्" इति । कृष्णबलरामौ केवलं जीवतः स्म ।

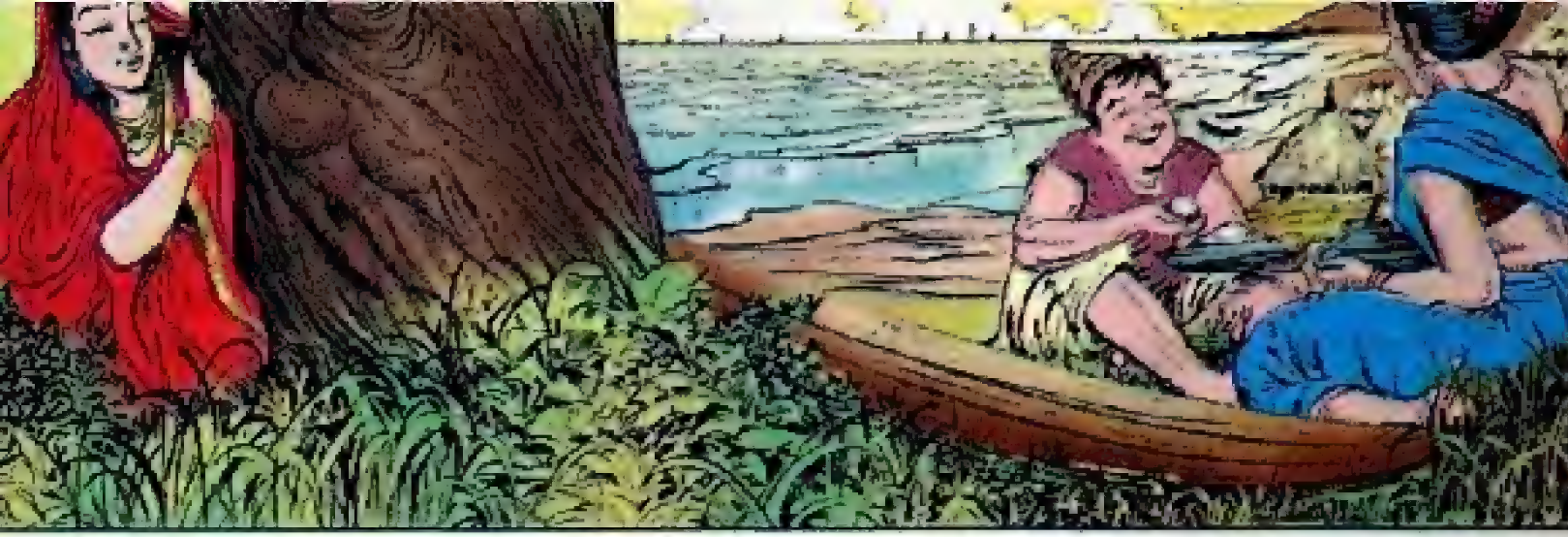
युधिष्ठिरः सहोदरान् आहूय अपृच्छत् - "यादवाः सर्वे परस्परकलहेन मृताः इति श्रूयते । अस्माभिः इदानीं किं करणीयम् इति सूचयन्तु" इति ।

यादवानां विनाशस्य कारणम् एवम् आसीत् - एकदा विश्वामित्रः, कण्वः, नारदः च द्वारकां गतवन्तः । तान् दृष्ट्वा सारणादयः यादवाः साम्वेन स्त्रीवेषं धारितवन्तः । तं मुनीनां समीपं नीत्वा ते अपृच्छन् - "एषा गर्भवती अस्ति । एतस्याः पतिः पुत्रम् इच्छति । भवन्तः वदन्तु यत् एतस्याः पुत्रः भवति, उत पुत्री ?" इति ।

तदा मुनयः कोपेन उक्तवन्तः - "वृष्णीनाम् अन्धकानां च विनाशने समर्थस्य मुसलस्य जन्म भविष्यति" इति ।

अनन्तरं मुनयः कृष्णस्य दर्शनं कृत्वा प्रवृत्तं सर्वं निवेदितवन्तः । कृष्णः तां वार्तां श्रुत्वा मनसि एव निर्णीतवान् यत् मुनीनां शापः कदापि व्यर्थः न भविष्यति इति ।

महाराज्ञ्याः पाकः

राजा वीरसेनः, राज्ञी जगदीश्वरीदेवी च कदाचित् पूर्णिमादिने विहारार्थं समुद्रतीरं गतवन्तौ । समुद्रतीरे एकं कुटीरम् आसीत् । तत्र धीवरकुलीयौ दम्पती वसतः स्म । तौ कुटीरात् बहिः रज्जुमये मञ्चे उपविश्य भोजनं कुरुतः स्म ।

धीवरः पात्रात् व्यञ्जनं निष्कास्य स्वस्य स्थालिकायां परिवेषयन् - “लक्ष्मि ! भवत्याः पाकः अमृततुल्यः भवति सदापि । एतत् मत्स्यव्यञ्जनम् अतिरुचिकरम् अस्ति ! कुलीरस्य व्यञ्जनम् अपि तादृशम् एव !” इति वदन् पत्न्याः प्रशंसां कृतवान् ।

एतेन सन्तुष्टा धीवरपत्नी उक्तवती - “श्वः मत्स्यैः अपरं विशिष्टं व्यञ्जनं करिष्यामि । तत् सकृत् खादितं चेत् प्रतिदिनम् अपि तदेव आवश्यकम् इति भवान् वदेत्” इति ।

एतेन दृश्येन महाराज्ञी नितरां प्रभाविता अभवत् । ह्रदि ति सा निश्चयं कृतवती - “इतः परम् अहम् अपि स्वयं पाकं करिष्यामि, यस्य खादनेन पतिः मम श्लाघनं कुर्यात्”

इति । कल्पनालोके विहारः आरब्धः तया ।

परेद्यवि सा पाकशालातः पाचकान् प्रेषितवती । परिश्रमेण स्वयं पाकं सज्जीकृतवती च । तया सज्जीकृतानि व्यञ्जनानि एव पाचकाः राज्ञे परिवेषितवन्तः ।

राज्ञः भोजनस्य आरम्भात् पूर्वम् एव राज्ञी अवदत् - “मया अद्य ऐदम्प्राथम्येन पाकः कृतः । आस्वाद्य वदतु यत् पाकः कथम् अस्ति इति । भवतः निमित्तमेव मया पाकः सज्जीकृतः अस्ति” इति ।

राज्ञ्या निर्मिते व्यञ्जने लवणं न आसीत् । शाके कटुत्वम् अधिकम् आसीत् । अपरः शाकः दग्धः आसीत् । पायसे उपयुक्तं क्षीरं दूषितम् आसीत् । किन्तु राजा राज्ञीं निराशां कर्तुं न इच्छति स्म । अतः सः पाकस्य प्रशंसां कुर्वन् - “भवत्या कृतः पाकः अमृततुल्यः अस्ति । भवत्या एतादृशः उत्तमः पाकः क्रियते इति मया स्वप्ने अपि न ऊहितम् आसीत्” इति अवदत् ।

महाराजस्य प्रशंसया महाराज्ञी असीमम्

आनन्दं प्राप्तवती । किन्तु यदा भोजनार्थम् उपविष्टं तदा तस्यै किमपि न अरोचत । तथापि तया निश्चितम् आसीत् यत् पतिः मम पाकम् इष्टवान् अस्ति इति । अतः सा पतिम् उद्दिश्य - “इतः परम् अहमेव पाकं करिष्यामि । तेन प्रतिदिनं सानन्दं भवान् भोजनं कुर्यात्” इति उक्तवती ।

पत्न्याः वचनेन राजा चिन्तामग्नः अभवत् । उष्णं घृतं पीतवतः स्थितिः आसीत् तस्य । प्रतिदिनं पत्न्या कृतः पाकः खादनीयः इति स्मरणेन एव भीतः सः तां पाककार्यात् निवारयितुम् इच्छन् अवदत् - “भवती किमर्थं वृथा कष्टम् अनुभवति ?” इति ।

तदा राज्ञी उक्तवती - “पत्युः निमित्तं क्रियमाणं कार्यं कदापि पत्न्याः कष्टाय न भवति” इति ।

तद्दिनतः महाराजः कष्टजाले पतितः । विविधानि व्यञ्जनानि कृत्वा बलात् परिवेषयन्ती राज्ञी प्रतिदिनं स्वप्ने पश्यति स्म सः । सप्ताहाभ्यन्तरे वैराग्यं प्राप्तं तेन ।

‘एतस्याः कठोरसमस्यायाः निवारणं कथं भवितुम् अर्हति ?’ इति बहुधा चिन्तनं कृतवान् सः । किन्तु कोऽपि उपायः न स्फुरितः ।

अन्ते सः आस्थानविदूषकं बलरामम् आहूय - “बलराम ! राज्ञ्याः पाकात् मां मोचयतु । कथञ्चिदपि शीघ्रम् एतां समस्यां निवारयतु” इति उक्तवान् ।

तदा विदूषकः बलरामः - “महाराज ! भयं मास्तु । चक्रवर्तिनः जन्मदिनोत्सवे भागम् ऊढ्वा पञ्चदिनाभ्यन्तरे प्रत्यागमिष्यामि ।

आगमनसमनन्तरमेव पूर्णरूपेण भवन्तं समस्यातः मुक्तं करिष्यामि” इति वदन् महाराजे धैर्यं पूरितवान् ।

चक्रवर्तिनः जन्मदिनं राज्ञः वीरसेनस्य पितुः श्राद्धं च एकस्मिन् एव दिने भवति स्म । अतः वीरसेनमहाराजः कदापि चक्रवर्तिनः जन्मदिनोत्सवे भागं न ऊढवान् आसीत् । किन्तु तस्य वर्षस्य जन्मदिनस्य किञ्चित् वैशिष्ट्यम् आसीत् । तस्मिन् एव वर्षे चक्रवर्तिनः विवाहः जातः आसीत् । विवाहानन्तरं तस्य प्रथमं जन्मदिनाचरणम् आसीत् । चक्रवर्तिनः पत्नी बहु लावण्यवती इति श्रुतम् आसीत् राज्ञा ।

उत्सवे भागम् ऊढ्वा विदूषकः बलरामः चतुर्णां दिनानाम् अनन्तरं प्रत्यागतः । महाराज्ञी जगदीश्वरी अनुक्षणं तं स्वस्य

अन्तःपुरम् आहूतवती । चक्रवर्तिनः पत्नी कीदृशी, सा कथम् अस्ति इत्यादीन् विषयान् ज्ञातुं तस्याः महती कातरता आसीत् ।

राज्ञी विदूषकम् अपृच्छत् - "किम् उत्सवः महता वैभवेन आचरितः ? चक्रवर्तिनः पत्नी बहुमुन्दरी इति श्रूयते । किम् एतत् सत्यम् ?" इति ।

निराशतां प्रकटयन् विदूषकः अवदत् - "भवत्याः मुखे या कान्तिः अस्ति, तादृशी कान्तिः तस्याः मुखे कथम् ? दीपशिखां गृहीत्वा अन्विष्टं चेत् अपि तादृशी कान्तिः तत्र नैव दृश्यते । भवत्याः सौन्दर्यं सहजम् । तस्याः सौन्दर्यं तु आलङ्कारिकं कृतकं च । किन्तु एषु दिनेषु भवती अधिककालं पाकशालायां यापयति इति भाति । धूम-कारणतः भवत्याः मुखस्य कान्तिः न्यूना जायमाना अस्ति । नेत्रे रक्तता अधिका दृश्यते । चर्म अपि कान्तिहीनं दृश्यते" इति ।

विदूषकस्य वचनात् राज्ञ्याः मुखं विवर्णम् अभवत् । 'मुखस्य कान्तिः न्यूना अभवत्' इति श्रुत्वा राज्ञ्या महान् आघातः प्राप्तः इव ।

राज्ञ्याः मुखे जायमानं परिवर्तनम् परिशीलयन् विदूषकः अवदत् - "आर्ये, किन्तु चक्रवर्तिनः पत्न्याः एकं वैशिष्ट्यं भवत्या ज्ञातव्यम् एव" इति ।

"किं तत् ?" इति झटिति पृष्ठवती राज्ञी । विदूषकः अवदत् - "उत्सवसमये चक्रवर्ती तत्पत्नी च सर्वैः सह उपविश्य भोजनं कृतवन्तौ । चक्रवर्तिनः पत्नी तत्र स्थापितेषु चतुर्विंशतिव्यञ्जनेषु पत्ये यानि व्यञ्जनानि रोचन्ते स्म तानि चित्वा स्वयं परिवेषयति स्म । पत्न्याः परिवेषणेन प्रसन्नः चक्रवर्ती मनसा पत्नीं प्रशंसति स्म । सन्तुष्टः चक्रवर्ती यत् भोजनं कुर्वन् आसीत् तत् दृश्यम् अत्यन्तं मनोहरम् आसीत्" इति ।

तदारभ्य राज्ञी पाककरणं त्यक्तवती । पाचकैः निर्मितानि व्यञ्जनानि एव पत्ये परिवेषयति स्म सा ।

एवं राज्ञः कष्टानि समाप्तानि । विदूषकस्य उपायस्य कारणेन एव कष्टम् अपगतम् इत्यतः सन्तुष्टः राजा विदूषकाय मौक्तिकहारम् उपायनरूपेण दत्तवान् ।

अजेयः गरुडः

कला - पाणि:

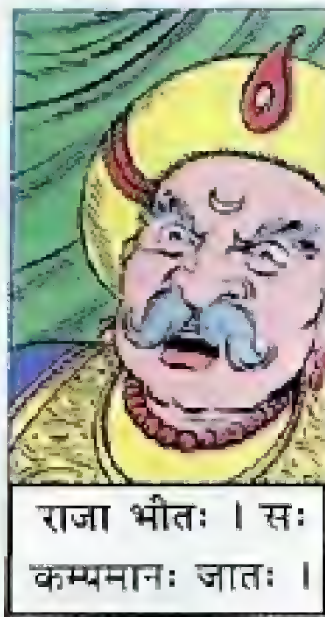
मुख्यमन्त्रिणः गुप्तः आदित्यः राज्ञः आदेशं प्राप्य तान् लुण्ठाकान् उपर्येन गृहीतवान्,
ये च जनान् पीडयन्तः आसन् । 'मम भवतः च पित्रोः परणम् एकस्मिन् एव
फाले जातम्' इति आदित्यम् उक्तवती अरुणा । सा तस्मै एकं पुत्रकं
दत्तवती । आदित्यः स्वस्य पितुः कृताक्षराणि अधिज्ञातवान् ।
पुत्रके गरुडस्य तन्मातुः च कथा आसीत् ।
ततः...

राजा, मन्त्री, आदित्यः च लुण्ठाकनायकं गृहीतुं
यदा योजनो राखयन्तः आसन् तदा कश्चन पक्षी
आगत्य एकं पत्रम् अपातयत् ।

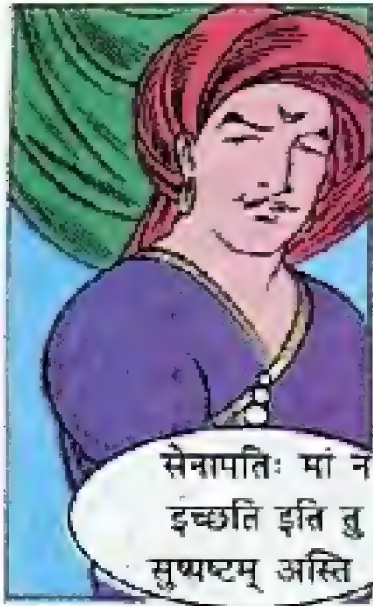
यदि भवान् मदनुसरान्
बन्धमुक्तान् न कुर्यात् तर्हि
गरुडगिरिः अरण्ये रवीन्द्रस्य
शवः प्राप्यते...

राजा भीतः । सः
कम्पमानः जातः ।

यावत् सः लुण्ठाक-
नायकः स्वतन्त्रः भवति
तावत् अस्माकं न भवति
निश्चिन्तता ।

सेनापतिः मां न
इच्छति इति तु
सुस्पष्टम् अस्ति ।

मम पुत्रस्य
कोऽपि अपायः कदापि
न स्यात् ।
कारागारस्थान् मुञ्चन्तु
तावत् ।...

यथाज्ञापयति
महाराजः ।

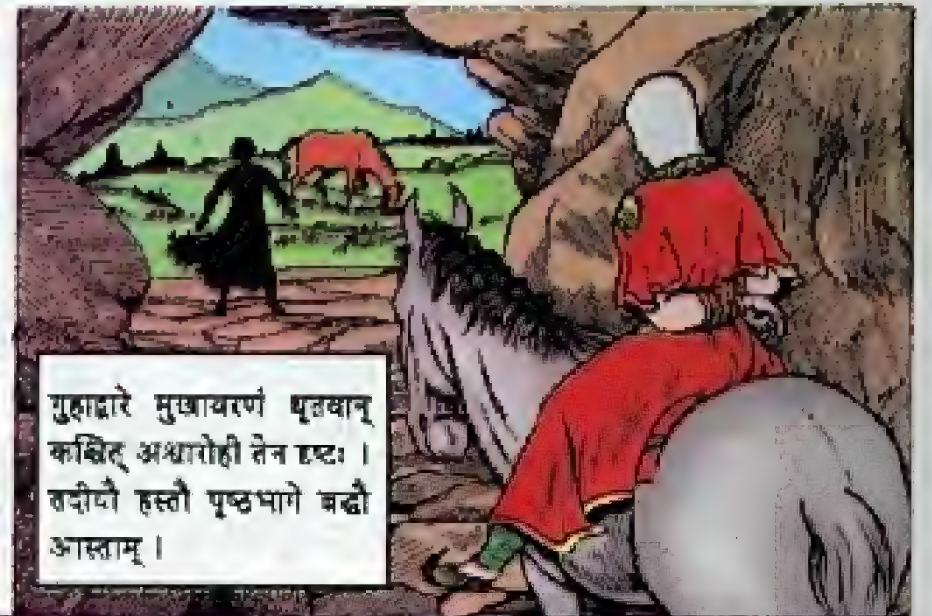
सर्वे कारागारस्थाः तुण्डाकाः वन्यविमुक्ताः जाताः ।

आदित्यः रवीन्द्रदेवस्य रक्षणार्थं
ततः निर्गतः ।

कस्याक्षित् गुहायाः समीपे रहस्य-
वार्तालापः श्रुतः आदित्येन ।

गुहाद्वारे मुखावरणं धृतवान्
कश्चित् अश्वारोही तेन दृष्टः ।
तदीये हस्तौ पृष्ठभागे बद्धौ
आस्ताम् ।

तदीयं मुखावरणम् अपनीतवता
आदित्येन हामं निरोद्धुं न शक्तम् ।

उत्साहशीलः रवीन्द्रदेवः
अद्य पराजितः इव
लक्ष्यते ।

भवान् न
आगतवान् स्यात्
चेदपि तान् दुष्टान्
अहं संहरेयम्
एव ।

पर्वतप्रदेशः समग्रः कौमुद्या
आप्लुतः आसीत् । कश्चन पुरुषः
वेषं परिवृत्य स्थितः आसीत्
रक्षणार्थम्...

गुहायाः अन्तः एकः समावेशः
प्रवर्तते स्म ।

सः गरुडः
कः ?

सः किमर्थम्
अस्मान् मुक्तवान् ?

रामसिंहः गुहातः बहिः आगत्य तस्य
रहस्यमयपुरुषस्य समीपं गच्छति ।

धन्यवादाः भवते ।
वयं स्वतन्त्राः जाताः
कः भवान् ?

किं भवान् मुख्य-
मन्त्रिणः अद्वरक्षकः न
आसीत् ?

यत् भवन्तः
कुर्वन्तः सन्ति तत्
अन्याय्यम् इति किं न
ज्ञायते भवता ?

भारतम् अवगम्यताम्

प्रश्नोत्तरम्

जूनमासस्य पञ्चमे दिनाङ्के विश्वपरिसरदिनम् आचर्यते । अतः एतस्य मासस्य प्रश्नावली परिसर-भूगोलादिसम्बद्धा भवति । एतद्विषयकं ज्ञानं स्वस्य कियत् अस्ति इति स्वयं जानन्तु भवन्तः ।

१. भारतस्य सुदीर्घा नदी का ?
२. का नदी पूर्वं 'वितस्ता' नाम्ना निर्दिश्यते स्म ?
३. भारतस्य अत्युन्नतपर्वतस्य नाम गाङ्ग्विन् आस्टिन् इति । तत्पर्वतवासिनः नामान्तरेण निर्दिश्यन्ते । तत् नाम किम् ?
४. औन्नत्या द्वितीयस्थानम् आपन्नस्य भारतीयशिखरस्य नाम किम् ?
५. राष्ट्रियारण्यनीतिः वदति - अमुकपरिमाणके प्रदेशे अमुकसङ्ख्याकाः वृक्षाः स्युः इति । तत् परिमाणं किम् ?
६. कस्मिन् राज्ये अरण्यम् अत्यल्पप्रमाणेन अस्ति ?
७. 'प्राजेक्ट्टैगर्' नामिका योजना कदा आरब्धा ?
८. नलसरोवरं कुत्र अस्ति ? तत्र किं वा द्रष्टुं शक्यम् ?
९. भारते खनिजाङ्गारसङ्ग्रहकार्यं कदा कुत्र आरब्धम् ?
१०. भारते किं खनिजम् अधिकप्रमाणेन लभ्यते ?
११. खनिजाङ्गारसङ्ग्रहक्षेत्रे भारतस्य किं स्थानम् ?
१२. सहजैतिहासस्य राष्ट्रियसङ्ग्रहालयं द्रष्टुं कुत्र गन्तव्यम् ?
१३. अरावलीपर्वतश्रेणी कस्मिन् राज्ये अस्ति ?
१४. हिराकुड्योजना कां नदीम् अवलम्ब्य रचिता ?
१५. एषु दिनेषु श्रूयते यत् कर्णाटकस्था कोलारसुवर्णखनी पिधीयते इति । अत्र सुवर्णसङ्ग्रहः कदा आरब्धः ?

(उत्तराणि अग्रिमे मासे)

'मे' प्रश्नावल्याः उत्तराणि

१. सि. एफ्. अण्डसर्वर्यः । ऐदम्प्राथम्येन सज्जीकृतवान् ।
२. डा० अत्री बेसेण्ट् । सा 'थियासफिकल्सोसैटी' इत्येतस्याः संस्थायाः अध्यक्ष आसीत् ।
४. ला मार्टिन्यूर ।
५. मेडालिन् स्लाडे । सा मीराबायी इति नाम प्राप्तवती ।
६. मदर् थेरेसा ।
३. सर् विलियं जोन्स् । सः कालिदासस्य शाकुन्तल नाटकस्य आंग्लानुवादम्

अप्रयोजकः

प्राचीने काले कलिङ्गदेशं धीरसिंहः नाम राजा पालयति स्म । कदाचित् सः घोरेण चर्मव्याधिना ग्रस्तः जातः । बहुधा चिकित्सा कारिता । तथापि व्याधिः न उपशान्तः, प्रत्युतः दिने दिने सः प्रवृद्धः । तदा राजवैद्यः उक्तवान् - "महाराज, सर्वथा अप्रयोजकस्य कस्यचित् रक्तेन भवतः शरीरं लेपितं चेत् भवान् रोगात् मुक्तः भवेत्" इति ।

राज्ञः आज्ञायाः अनुसारं राजभटाः सर्वत्र अप्रयोजकस्य अन्वेषणे उद्युक्ताः अभवन् । बहुधा अन्विष्य तैः अप्टावक्रनामकः कश्चन गृहीतः । सः किमपि कार्यं न जानाति स्म । मातापितरौ तं जुगुप्सया पश्यतः स्म । अतः तौ गुवर्णं प्राप्य तं विक्रीतवन्तौ ।

राज्ञः पुरतः सैनिकाः यदा खड्गेन शिरच्छेदं कर्तुम् उद्युक्ताः तदा सः अट्टहासं कुर्वन् अवदत् - "अप्रयोजकः इति मत्वा खलु अहं गृहीतः भवद्भिः ? मम रक्तेन दुल्यम् औषधम् प्रपञ्चे एव नास्ति अद्य । एवं स्थिते अहम् अप्रयोजकः कथं स्याम् ?" इति ।

एतत् श्रुत्वा विवेकं प्राप्तवान् राजा अप्टावक्रं बन्धविमुक्तं कृत्वा राजवैद्यं तर्जितवान् । अन्यथा चिकित्साया स्वस्य व्याधेः निवारणं प्राप्तवान् च ।

जयः कस्य ?

म गन्धदेशस्य राज्ञः उभे पत्न्यौ । ते उभे अपि एकस्मिन् एव दिने एकस्मिन् एव समये पुत्रं प्रसूतवत्यौ । तयोः एकस्य नाम अमरसिंहः इति, अपरस्य नाम जयसिंहः इति च निश्चितम् अभवत् ।

यदा तौ अष्टवर्षीयौ जातौ तदा राजा तौ गुरुकुलं प्रति प्रेषितवान् । गुरुकुले तौ श्रद्धया विद्याभ्यासं कृतवन्तौ । गच्छता कालेन तयोः विद्याभ्यासः समाप्तः अभवत् ।

उभौ अपि राजकुमारौ बलेन रूपेण च समानौ आस्ताम् । सर्वासु अपि विद्यासु तयोः सामर्थ्यं समानम् आसीत् । युद्धविद्यायाम् अपि तयोः कौशलं समानम् एव आसीत् ।

किन्तु द्वयोः कश्चन भेदः अपि आसीत् । अमरसिंहः अश्वारोहणे खड्गविद्यायां च प्रवीणः आसीत् । जयसिंहः गजारोहणे मल्लयुद्धे च प्रवीणः आसीत् । द्वौ अपि परस्परम् अत्यन्तं स्नेहेन आस्ताम् ।

राजा वृद्धः जातः आसीत् । 'एतयोः कतरः सिंहासने उपवेशनीयः ?' इति समस्यायाः सः पीडितः अभवत् । द्वयोः अपि जन्म एकस्मिन् एव दिने जातम् आसीत् । अतः ज्येष्ठः कः, कनिष्ठः कः इति प्रश्नः एव न उद्भवति स्म । राज्यस्य विभागकरणम् अपि शक्यं न आसीत् । अतः द्वयोः योग्यतां परीक्ष्य यः योग्यः अस्ति तस्मै राज्याधिकारः दातव्यः इति निश्चितवान् राजा । राजा मन्त्री च बहूनि दिनानि चर्चा कृत्वा एतं निर्णयं स्वीकृतवन्तौ । तथापि द्वयोः कः उत्तमतरः इति निर्णये तौ असमर्थौ जातौ ।

राज्यस्य उत्तराधिकारिणः विषये चिन्तनं प्रचलति इति द्वौ अपि राजकुमारौ न जानीतः स्म ।

तेषु एव दिनेषु कौशिकदेशस्य राजकुमार्याः स्वयंवरकार्यक्रमः घोषितः अभवत् । स्वयंवरसमये विविधकौशलानां विषये स्पर्धाः

आयोजिताः आसन् । 'सर्वासु अपि स्पर्धासु यः उच्चाङ्गं प्राप्स्यति तस्य विवाहः राजकुमार्या सह भविष्यति' इति घोषितम् आसीत् कौशिकदेशराजेन ।

स्वयंवरस्य वार्ता श्रुत्वा राजा मन्त्री च निश्चितवन्तौ यत् राजकुमारौ तत्र प्रेषणीयौ इति । यतः तयोः विश्वासः आसीत् यत् तत्रैव राजकुमारयोः योग्यतायाः परीक्षा भवेत् इति । अतः राजा पुत्रौ आहूय सूचितवान् यत् भवद्भ्यां कौशिकदेशीयस्वयंवरं प्रति गन्तव्यम् इति ।

पितुः सूचनानुसारम् अमरसिंह-जयसिंहौ कौशिकदेशस्य राजकुमार्याः स्वयंवरे भागं वोढुं गतवन्तौ ।

स्वयंवरार्थं अनेकेभ्यः देशेभ्यः राजकुमाराः आगताः आसन् । विभिन्नाः स्पर्धाः

तत्र प्रवृत्ताः । तासु सर्वासु अपि स्पर्धासु अमरसिंहजयसिंहौ इतरराजकुमारान् पराजित्य समानरूपेण विजयिनौ जातौ । अन्ते तयोः यदा स्पर्धा अभवत् तदा अश्वारोहणे खड्गयुद्धे च अमरसिंहः विजयं प्राप्नोत्, मल्लयुद्धे गजारोहणे च जयसिंहः विजयं लब्धवान् । एवम् उभाभ्याम् अपि समानः विजयः प्राप्तः आसीत् ।

अतः कौशिकराजः अपि 'एतयोः कतराय युवकाय मम पुत्री दातव्या?' इति निर्णयं कर्तुम् असमर्थः अभवत् ।

सः निर्णयकरणार्थं दिनत्रयात्मकम् कालावकाशम् अपेक्षितवान् । अतः सः सर्वान् राजकुमारान् निवासस्थानं प्रति प्रेषितवान् ।

अनन्तरं सः मन्त्रिभिः सह परामृश्य

घोषणां कारितवान् - “अमरसिंह-जयसिंहयोः कः श्रेष्ठः इति यः युवकः वदति तस्मै द्वितीया राजकुमारी अर्धराज्यं च दीयते” इति ।

घोषणायाः अनन्तरं परेद्यवि कश्चन मुनिः शिष्येण सह राजसभाम् आगतवान् । राजा तम् आदरेण स्वागतीकृत्य आसनदानादिना सत्कृतवान् । ततः मुनिः राजानम् अवदत् - “राजन्, भवतः पुत्र्याः विवाहस्य या समस्या उत्पन्ना अस्ति, तां मम शिष्यः निवारयिष्यति” इति ।

तदा राजा अपृच्छत् - “कः सः परिहारोपायः ?” इति ।

तदा मुनेः शिष्यः राजानम् अवदत् - “अमरसिंहः अश्वारोहणे खड्गयुद्धे च जयसिंहात् अपि श्रेष्ठः । किन्तु मल्लयुद्धे गजारोहणे च न्यूनं सामर्थ्यं तस्य । किन्तु गजस्य उपरि स्थितात् खड्गविहीनात् अपि अश्वस्य उपरि स्थितः खड्गधारी एव श्रेष्ठः खलु ? न केवलं तावत्, अश्वः गजस्य उपरि कूर्दनं कर्तुं शक्नोति । किन्तु गजः

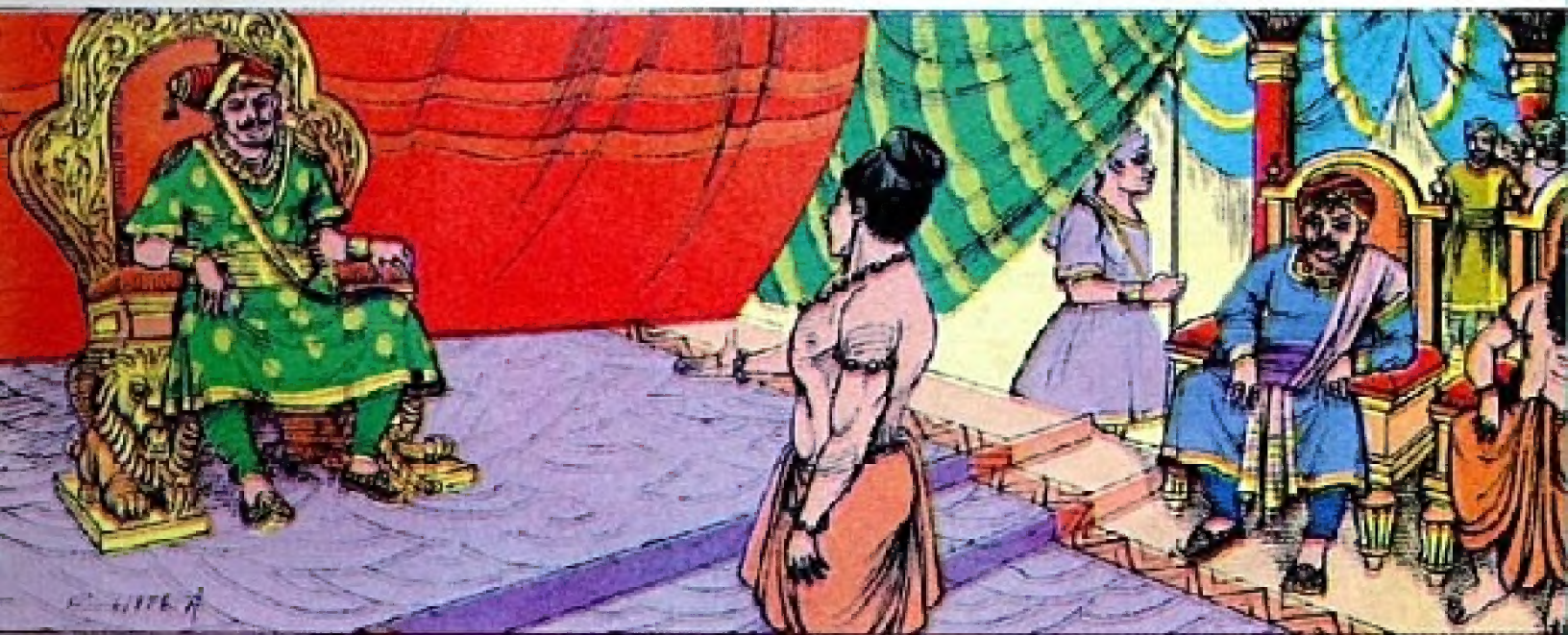
अश्वस्य उपरि कूर्दनं कर्तुं न शक्नोति । अन्यच्च, गजस्य उपरि स्थितः कश्चित् अश्वारोहिणं खड्गधारिणं कदापि मारयितुं न शक्नोति । किन्तु गजारोहिणं मल्लं खड्गधारी अश्वारोही सहजतया मारयितुं शक्नोति । अतः जयसिंहात् अपि अमरसिंहः एव श्रेष्ठः” इति ।

मुनेः शिष्यस्य तर्कं सर्वे अङ्गीकृतवन्तः । ‘समस्या परिहृता’ इति राजा नितरां सन्तुष्टः अभवत् ।

अनुक्षणं मुनिः, तस्य शिष्यः च छद्मवेष्टं परित्यज्य नैजरूपेण स्थितवन्तौ । मुनिवेष्टेण अमरसिंहः, शिष्यवेष्टेण जयसिंहश्च आगतौ आस्ताम् ।

कौशिकराजः स्वस्य पुत्र्योः विवाहं राजकुमाराभ्यां सह कारयित्वा जयसिंहाय अर्धराज्यं दत्तवान् ।

एतेन सह मगधदेशस्य समस्या अपि परिहृता । अतः मगधराजः अमरसिंहस्य राज्याभिषेकं कारितवान् ।

चित्रशीर्षिकारम्पधा

उपरितनं चित्रद्वयं दृष्ट्वा परस्परसम्बन्धिवाक्यद्वयेन चित्रशीर्षिकां
किं भवन्तः प्रेषयितुं शक्नुयुः ?

समपत्रे लिखिता चित्रशीर्षिका अथस्तनसङ्केताय प्रेषणीया -

चन्दमामा (संस्कृतम्) 'अक्षरम्' ८ उपमार्गः, गिरिनगरम्, चेन्नै - ५६००८५

मुक्ता शीर्षिका एतन्मासस्य २५ तः पूर्वं प्रेषणीया । सर्वश्रेष्ठायै शीर्षिकायै रु. १००/- पुरस्काररूपेण दास्यन्ते ।

पुरस्कृता शीर्षिका मासद्वयानन्तरं प्रकाशयिष्यते ।

अभिज्ज्ञानि

'मे' मासोपसर्गशीर्षिकाप्रेषकः -

एन्. शोभना

B-FF4, पार्सन् गार्डन्,

मेलुरोड् श्रीरङ्गम्,

तिरुचि - ६२० ००६

पुरस्कृतशीर्षिका

मलिनानि पुष्पाणि, दद्यादि तृष्टिः ।

बहुमुखकानि क्रीडनकानि, दद्यात्तृष्टिः ।

चन्दमामायाः वार्षिकं ग्राहकशुल्कं -

भारते रु. १२० - ००

Payment in favour of CHANDAMAMA INDIA LIMITED. For details address your enquiries to:

New 82 (old 92), Defence Officers' Colony, Ekkatuthangal, Chennai - 600 097.

Are you a fan of Garuda, the masked hero
with magical powers?

*Enjoy the exciting
exploits of Garuda!*

Don't miss the Garuda comics in Chandamama anymore!
Subscribe to Chandamama today!

Chandamama Annual Subscription within India Rs. 120/-
Send your remittances by DD or MO favouring CHANDAMAMA INDIA LIMITED, to
No. 82, Defence Officers Colony, Ekkatuthangal, Chennai - 600 097.
E-mail : subscription@chandamama.org

MAHA LACTO MAHA MAZAA!

India's largest selling sweets and lollies